CAERT-THRESOOR

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN DE KARTOGRAFIE IN NEDERLAND 9e jaargang, 1990, nr. 3

UW SPECIAALZAAK VOOR:

- Zeldzame 16e/19e eeuwse landkaarten
- Wereldkaarten
- Atlassen
- Stads- en dorpsgezichten geheel Nederland
- afb. Beroepen, ambachten enz.
- Geïll. boeken, kook- en kinderboeken.

's ochtends en 's maandags gesloten.

Parade 17a
5911 CA Venlo
tel. 077-519000
telefax 077-544602

Antiquariaat
„Het Bisschopshof"

Oude Boeken, Prenten en Kaarten

J.W. Kervezee

postbus 747 - 3500 AS Utrecht

Nederlandse stads- en dorpsgezichten
Kaarten en plattegronden
Nederlandse plaatsbeschrijvingen
Oude en zeldzame geïllustreerde boeken
In- en verkoop

CAERT-THRESOOR

9e jaargang, 1990, nr. 3

De kaartencollectie van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen.
Wil Groothuis **37**

Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter.
René van Dijk **42**

De restauratie van de 'caart der limitten van de Hoog en Vrije Heerlijckhydt van het Loo'
Jan R. Sterken **45**

Varia Cartographica **50**

Besprekingen **53**

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven **56**

Redactie
Drs. P.P.W.J. van den Brink, dr. H.P. Deys, dr. Y.M. Donkersloot-de Vrij, drs. M.M.Th.L. Hameleers, drs. E.O. van Keulen, dr. P.C.J. van der Krogt, drs. A.H. Ruitinga, en dr. F.W.J. Scholten.

Redactiesecretariaat
Kopij, recensie-exemplaren enz. zenden aan: Drs. M.M.Th.L. Hameleers, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Aanwijzingen voor auteurs
Zie 5e jaargang (1986), nr. 3, blz. 64. Eveneens verkrijgbaar op aanvraag bij het redactiesecretariaat

Rubriek Nieuwe Literatuur
Drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Instituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

Correspondenten
J.P. Burggraaff, Bonn; mw. L. Danckaert, Brussel; R.W. Karrow, Jr., Chicago, Ill.; P.H. Meurer, Heinsberg (BRD); mw. dr. M. Pastoureau, Parijs; mw. S. Tyacke, Londen; drs. C.J. Zandvliet, 's-Gravenhage.

Abonnementen en administratie
Abonnementen (alleen per hele jaargang) *f* 22,50 per jaar (vier nummers), buitenland *f* 30,—. Losse nummers *f* 7,50. Opgave van abonnementen, adreswijzigingen en bestellingen van losse nummers aan: *Caert-Thresoor*, Postbus 68, 2400 AB Alphen aan den Rijn, tel. 01720-72458, Postgironummer 5253901.

Copyright
Het overnemen of vermenigvuldigen van artikelen is slechts geoorloofd na schriftelijke toestemming van de redactie.

Advertentietarieven

hele pagina per nr.	*f* 100,—
halve pagina per nr.	*f* 70,—
1/4 pagina per nr.	*f* 50,—

Bij plaatsing in één jaargang (4 nrs.): wisselende tekst 10% korting; zelfde tekst 15% korting.

Vraag en aanbod
Kleine advertenties van abonnees kunnen worden opgenomen à *f* 5,— per 12 woorden. opgave aan de administratie.

ISSN 0167-4994

Afbeelding omslag:
Het blad 'Haarlem' van de grote manuscriptkaart van Rijnland, die door Floris Balthasarsz. van Berckenrode in 1614 aan Prins Maurits werd aangeboden.

Wil Groothuis

De kaartencollectie van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen

De Universiteitsbibliotheek

Zoals vrijwel alle kaartencollecties is ook die van de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen niet los te zien van de instelling waarvan zij deel uitmaakt. Dit geldt zowel voor de wijze waarop de verzameling ontstaan is, als voor de wijze waarop deze tegenwoordig functioneert. Daarom zal eerst iets over de Groninger Universiteitsbibliotheek worden vermeld, waarbij de nadruk zal worden gelegd op de ruimtelijke faciliteiten.

Toen in 1614 Groningen als derde stad in de Noordelijke Nederlanden een eigen Academie kreeg - Leiden en Franeker waren voorgegaan - stond het vast dat de nieuwe instelling ook ten spoedigste een eigen bibliotheek moest krijgen. De stichting van de Academie hing nauw samen met historische gebeurtenissen welke in het jaar 1594 hadden plaats gevonden in Groningen. In dat jaar namelijk was de stad door de inneming door Maurits weer van Spaanse in Staatse handen gekomen. Stad en Ommelanden sloten zich weer aan bij de Unie van Utrecht (de zgn. Reductie) en de Hervorming werd ingevoerd. Kloosterbezittingen kwamen aan de provincie en stad; de opbrengsten zouden vooral gebruikt worden voor het onderhoud van scholen en de opvoeding van de jeugd. Deze kloosterbezittingen zorgden er ook voor dat de nieuwe Academie werd gefinancierd en onder dak gebracht.

Op 28 februari 1615 werd door de Provinciale Landdag de inrichting van een academiebibliotheek goedgekeurd, zodat dit jaar het 375-jarig bestaan van de Universiteitsbibliotheek kan worden gevierd. Als ruimte werd aangewezen de bovenverdieping van de oostvleugel van het Broerklooster, een voormalig klooster der Franciscanen, grenzend aan de tegenwoordige Poststraat. Op deze plaats in de Groningse binnenstad is de bibliotheek sindsdien steeds gevestigd geweest, al werd door de groei van de collectie steeds meer ruimte van het voormalige klooster ingenomen. In het midden van de negentiende eeuw was dit gebouw te klein geworden en ook niet meer bestand tegen het toenemende gewicht van het groeiende boekenbezit. Er werden nieuwbouwplannen ontwikkeld met de ingang aan de zuidkant, via een gang te bereiken vanuit de Zwanestraat. Dit gebouw werd in 1866 in gebruik genomen, in 1898 uitgebreid met een nieuw magazijn en in 1919 vervangen door een nieuw bibliotheekgebouw dat zich nu uitstrekte van de Poststraat tot aan de achterkant van de panden aan de Kijk in 't Jatstraat. Dit gebouw heeft, met diverse aanpassingen en uitbreidingen, dienst gedaan tot en met 1985.[1]

Ondanks een aantal interne verbouwingen en uitbreiding van het bibliotheekgebouw met een aantal belendende panden vanaf het eind van de jaren zestig werd door de sterke groei van de universiteit de ruimtenood steeds dringender. Ongeveer twintig jaar is er gewerkt aan de voorbereiding en bouw van een nieuw en doelmatig bibliotheekgebouw dat uiteindelijk tot stand kwam, gedeeltelijk op de plaats van de daarvoor afgebroken Martinuskerk aan de Broerstraat waar ook de ingang kwam recht tegenover het Academiegebouw, gedeeltelijk op de plaats van het inmiddels afgebroken boekenmagazijn van het oude bibliotheekgebouw.

Het nieuwe gebouw, waarvan het eerste gedeelte op 6 januari 1986 voor het publiek open werd opgesteld, bevat naast boekenmagazijnen en dienstruimten, op de eerste verdieping onder meer de catalogushal, op de tweede tot en met vierde verdieping een aantal studiezalen, alle direct vanuit de centrale hal te bereiken. Het aantal studieplaatsen is uitgebreid van 60 gedurende de laatste periode in het oude gebouw tot 1600 in de nieuwe UB.

Bij de nieuwbouw werd ook voor het eerst rekening gehouden met een speciale ruimte voor het raadplegen van kaarten en atlassen. Om de beschikbare ruimte zo efficiënt mogelijk in te richten en deze te beheren met zo weinig mogelijk personeel, werd gekozen voor een gecombineerde studiezaal, de Zaal O(ude en) K(ostbare) W(erken)/Kaartenzaal. In deze ruimte zijn de naslagwerken, te gebruiken bij het bestuderen van handschriften, oude drukken en kaarten, open gesteld. Voor wat de kartografie betreft vallen onder deze naslagcollectie ook de atlassen; oude en kostbare atlassen worden echter elders opgeborgen, gedeeltelijk in het magazijn en gedeeltelijk in de kluis voor kostbare werken welke zich naast de zaal bevindt.

In de kluis worden handschriften, oude drukken en ander kostbaar en/of kwetsbaar materiaal bewaard. Ook de losse kaarten zijn hier opgeborgen in ladenkasten met ondiepe laden (3½ cm hoog). Deze kasten zijn door de firma ODA oorspronkelijk voor en in overleg met de Leidse Universiteitsbibliotheek ontwikkeld. In de kluis zelf is klimaatregeling en een speciale brandbeveiliging toegepast. De in de kluis opgeborgen werken kunnen bij de balie van de zaal ter inzage worden gevraagd en in de zaal worden geraadpleegd.

De kaartencollectie

Uit de beginperiode van de bibliotheek zijn weliswaar enkele atlassen aanwezig, maar meer dan in de bibliotheek van een welgestelde, geletterde particulier aanwezig was, moeten we niet verwachten. Veel kon er ook niet

aangeschaft worden van de zeshonderd gulden die de Staten van Stad en Lande toekenden 'om die provinciale Bibliotheecque met der tijt te voorsien van goede boecken', zoals in het Statenbesluit staat, waarbij ook nog enkele andere zaken uit dit bedrag moesten worden bekostigd. In de oude inventaris van de bibliotheek, de *Librorum Academicorum Syllabus*, in 1619 opgemaakt door de eerste bibliothecaris, de hoogleraar Nicolaus Mulerius, treffen we naast een Ortelius-atlas uit 1612, ook een Mercator-atlas uit 1606 aan, het eerste geschenk, in 1615 geschonken door Abel Coenders, burgemeester van Groningen.
Gedurende de eerste twee eeuwen van het bestaan van de bibliotheek werden weinig atlassen en kaarten aan de collectie toegevoegd. Koeman[2] noemt 17 oude atlassen (gepubliceerd in de Nederlanden vóór 1800) plus 7 in de Mello Backer collectie, waarop later terug zal worden gekomen. Zoals ook bij andere collecties het geval zal zijn, ligt het werkelijke aantal aanwezige atlassen hoger, enerzijds doordat sommige exemplaren door ontoereikende ontsluiting moeilijk te vinden waren, anderzijds doordat er ook na 1960 nieuwe 'oude' aanwinsten aan de collecties zijn toegevoegd. Koemans cijfer zal aardig overeenstemmen met het getal aan atlassen dat er bij het 200-jarig jubileum in de bibliotheek aanwezig was. Losse kaarten waren er toen nauwelijks te vinden. Toen gedurende de negentiende eeuw de topografische kartering van Nederland op gang kwam, werden de achtereenvolgens verschenen kaartseries zoals de Krayenhoffkaart, de Topografische en Militaire kaart en de geologische- en waterstaatskaarten wel aangeschaft (of ten geschenke ontvangen), maar de Groningse zuinigheid meende dat alle edities niet nodig waren, zodat (ook van de twintigste eeuwse series) er diverse ontbreken. Een samenhangend aanschafplan ontbrak. Wat er aan losse kaarten aan de collectie werd toegevoegd was vrij willekeurig. Wel zijn er nauwelijks in het buitenland vervaardigde kaarten aanwezig.

Mello Backer en zijn collectie

Belangrijk voor de bibliotheek en zeer zeker voor de kaartcollectie was de reeds vermelde Backer collectie. In 1900, na het overlijden van jhr.mr. R.M.A. de Mares van Swinderen, notaris te Ezinge, ontving de Universiteitsbibliotheek de verzameling boeken, handschriften, pamfletten en kaarten betreffende de provincie Groningen welke was bijeengebracht door zijn oom jhr.mr. Mello Backer. Deze collectie is voor de bestudering van de geschiedenis van Groningen in zijn meest uitgebreide zin van grote betekenis. Backer vermaakte zijn verzameling in eerste instantie aan zijn neef, met de bepaling dat bij niet aanvaarden de collectie aan de Universiteitsbibliotheek moest worden geschonken.[3] Na de dood van Van Swinderen werd dus alsnog aan deze laatste wens gevolg gegeven.
Mello Backer (Groningen 1807-1883) was zoon van Mr Jan Willem Jacobus Backer en Josina Petronella Sichterman. Hij studeerde rechten in Groningen en promoveerde er in 1830 op een proefschrift *De dispensationibus quae dicuntur, sive venia legis, in causis maxime juris provati*. In 1830 nam hij deel aan de Tiendaagse Veldtocht. Hij werd daarvoor onderscheiden met de Militaire Willemsorde. Als lid der Provinciale Staten van Groningen, een tijdlang ook als gedeputeerde, en als voorzitter van de Commissie van Landbouw had hij veel kennis verworven over de provincie. Hij was bovendien hoofddirecteur (dit was een bestuursfunctie) van het doofstommeninstituut in Groningen.
Zijn functies lieten Backer ruimschoots tijd om zich te wijden aan zijn liefhebberijen, het verzamelen van porselein en het verzamelen van boeken en kaarten. De eerste liefhebberij had hij zeker niet van een vreemde. Zijn betovergrootvader was A.J. Sichterman (1692-1764), directeur van Bengalen, die in 1745 volgens overlevering naar Groningen terugkeerde uit het Oosten met twee schepen vol kunstvoorwerpen, waaronder een geweldige collectie porselein. Daarmee werd hij de grootste porseleinverzamelaar in het achttiende-eeuwse Groningen. De kern van Backers porseleincollectie werd gevormd door een deel van het Sichtermanbezit. Backer wist deze verzameling met kennis van zaken en erg prijsbewust uit te breiden.[4] Ook het feit dat hij zijn leven lang vrijgezel is gebleven en bepaald niet onbemiddeld was - hij liet bij zijn overlijden een 'beste boedel' na van ruim *f* 260.000

1. Jhr Mr Mello Backer (1807-1883), gefotografeerd omstreeks 1867.

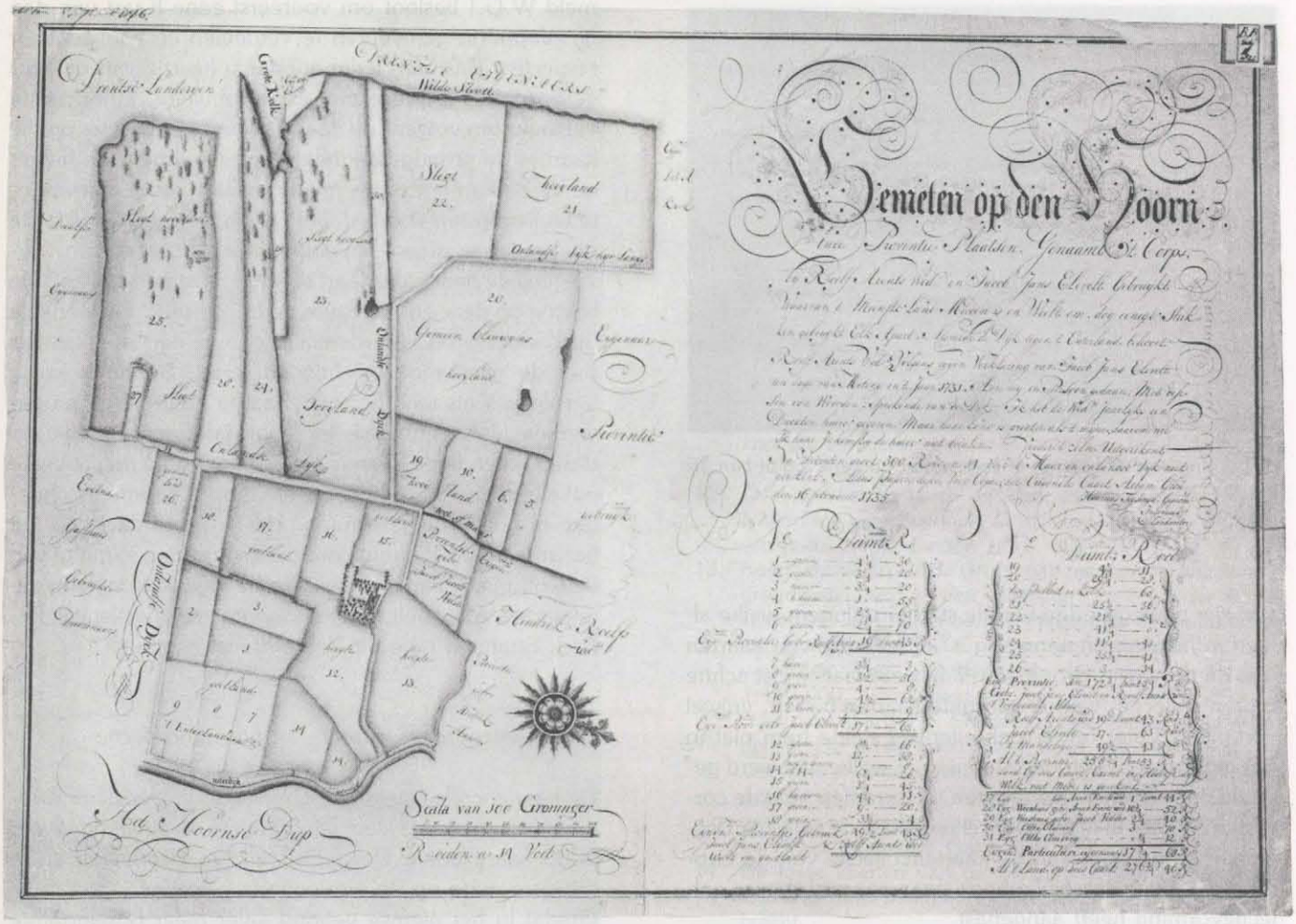

2. Kaart van twee provincieplaatsen aan het Hoornse Diep, Groningen getekend door Henricus Teysinga, 1735. 50 × 71 cm. (1-30-20)

- zal er toe hebben bijgedragen dat er weinig was dat zijn liefhebberijen in de weg stond.
De boeken- en kaartenverzameling welke Backer bijeenbracht omvat voornamelijk Groningana, vooral op het gebied van het Gronings recht, de geschiedenis, geografie, landbouw en waterstaat. De handgeschreven catalogus [5] omvat 829 boektitels en 243 kaartbeschrijvingen. De collectie bevat 13 atlassen. Daarnaast bevatte de verzameling Backer nog 62 handschriften.
Ook vóór Backer werden er kaarten verzameld in Groningen; in verschillende veilingcatalogi van bibliotheken van negentiende eeuwse Groninger notabelen worden kaarten genoemd. Uit vroegere perioden zijn de gegevens erg schaars. Verschillende verzamelaars bezaten, ook in Groningen, meer kaarten. Zo worden in de veilingcatalogus Quintus zo'n 900 kaarten en ruim 200 atlassen genoemd.[6] Weinig verzamelingen werden echter op zo'n systematische en oordeelkundige wijze bijeengebracht als die van Backer en dan ook nog als één geheel bewaard.
Backers verzamelgebied was, zoals eerder boven reeds gezegd, voornamelijk Groningen, stad en provincie. De oudste kaarten dateren uit het begin van de zeventiende eeuw, de laatste kaarten zijn van 1882, het jaar vóór zijn overlijden. Er zijn zowel originele handschriftkaarten getekend door bekende Groninger landmeters als Henricus Teysinga en Hendrik Fockers, als kopieën van handschriftkaarten. Deze laatste liet Backer als hij ze kende, maar niet zelf in zijn bezit kon krijgen, kopiëren, zoals in zijn tijd niet ongebruikelijk was. Met verschillende kaartkenners en verzamelaars correspondeerde Backer, enerzijds om nadere gegevens te verkrijgen over zijn eigen kaarten, anderzijds om door hun bemiddeling aan nieuwe exemplaren te komen. Zo zijn er brieven van onder meer W.G.B. Boeles, H.O. Feith en G.A. Stratingh, alle kenners van de geschiedenis van Groningen en zelf ook kaartenverzamelaars, welke hiervan getuigen[7].
Backer kocht zijn kaarten ondermeer op veilingen. Zo kon van diverse van zijn handschriftkaarten worden vastgesteld dat deze afkomstig waren van de boven reeds vermelde verzameling Quintus. Hieronder bevinden zich twee kaarten van Henricus Teysinga, die als landmeter werkzaam was in de provincie Groningen van 1730 tot 1756. Vooral de kaart op perkament van de noordoostkust van Groningen, getekend om de toestand van de dijken in beeld te brengen, munt uit door nauwkeurigheid en fraaie uitvoering.[8]
Twee lijsten van zijn kaarten stelde Backer samen. Eén

3. Berging van de kaarten in kasten met ondiepe laden van 35 cm hoog.

van zijn plattegronden van de stad Groningen, welke alleen in handschrift aanwezig is[9] en een lijst van kaarten van de provincie Groningen.[10] In deze laatste lijst achtte hij zijn collectie, wat de gedrukte kaarten betreft, vrijwel compleet. Later onderzoek evenwel stelde hem niet in het gelijk wat betreft deze mening,[11] welke wél werd gedeeld door Backers tijdgenoten, te oordelen naar de correspondentie. In ieder geval is zeker dat de collectie Backer de kern vormt van de kaartencollectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek, waaraan zich latere collectievorming heeft aangepast.

Een geologische kaart vóór Staring

Een kleine verzameling kaarten, afkomstig van de tijdgenoot van Backer en Groningenkenner bij uitstek, Gozewinus Acker Stratingh (1804-1876), kwam na het overlijden van diens zoon J. Pelinck Stratingh in 1925 in de universiteitsbibliotheek terecht, samen met een aantal handschriften. Stratingh was geen echte verzamelaar; hij kocht, kopiëerde (of liet kopiëren) alleen die kaarten welke hij nodig had bij zijn studies.
Stratingh, die huisarts was te Groningen, had als liefhebberij de geologie, natuurlijke historie en oudheidkunde en heeft veel publikaties op deze gebieden op zijn naam staan.[12] In 1855 verscheen van hem het samen met G.A. Venema geschreven werk *De Dollard of geschied-, aardrijks- en natuurkundig beschrijving van dezen boezem der Eems*. Onder Stratinghs kaarten bevonden zich een aantal, meest door hem zelf, maar ook door anderen gekopiëerde kaarten van het Dollardgebied. Onder toezicht van Stratingh werd nog vóór de Geologische kaart van Nederland van Staring (1858-1869) in 1839 een geologische kaart van de provincie Groningen uitgegeven, getekend door J.A. Smit van der Vegt.[13] Stratingh vermeldt zelf in zijn beschrijving van de kaart, welke gelijktijdig met de kaart verscheen, hoe de kaart tot stand kwam: 'Men [d.w.z. de Commissie van Onderwijs welke onder leiding van Prof. Th. van Swinderen het initiatief had genomen en de eerste gegevens had verzameld W.G.] besloot om vooreerst eene Kaart van den Hr. Jappé in gemeenten te verdeelen en aan dezelver respective Besturen ieder zoodanig kaartje van deszelfs gemeente te zenden, met eene circulaire, inhoudende verzoek, om volgens de daarin voorgestelde wijze op die kaartjes de grondgesteldheid der gemeenten, en hetgene de bodem anderzins merkwaardigst mogt opleveren, te teekenen, en voorts daarbij al wat tot inlichting konde dienen, op te geven, ten einde, met behulp hiervan, vervolgens de bedoelde Kaart te kunnen zamen stellen.' De reactie op deze enquête was verheugend: op een enkele uitzondering na stuurden alle gemeenten die kaartjes met de gevraagde inlichtingen terug. Stratingh kreeg vervolgens als taak het materiaal te controleren en bewerken, J.A. Smit van der Vegt, landmeter bij het kadaster tekende de kaart, na ook waar nodig nog te velde enkele metingen te hebben gedaan en nadere inlichtingen te hebben ingewonnen. Het grootste deel van het basismateriaal, de antwoorden op de eerste enquête van de Commissie van onderwijs en de ingekleurde gemeentekaartjes met toelichtingen, kwam met het legaat Pelinck Stratingh naar de Universiteitsbibliotheek.

De tegenwoordige kaarten- en atlassencollectie

De kaartencollectie van de Groningse universiteitsbibliotheek is nog steeds klein van omvang en bevat ongeveer 2000 kaartbladen. De nadruk ligt op Groningen en in mindere mate op de omringende gebieden.
Omdat in het nieuwe gebouw over meer opslagruimte kan worden beschikt en bovendien een gedeelte van de collectie open gesteld kan worden, wordt er gewerkt aan uitbreiding van de atlassencollectie met nationale atlassen voor zover die nog niet aanwezig zijn. Ook is door de aanschaf van facsimile atlassen het ontbreken van veel belangrijke originele exemplaren in de collectie voor een deel goed gemaakt. In 1989 is door de schenking aan de bibliotheek van de boeken van de Bibliotheek van de provincie Groningen het bestand aan atlassen van vóór 1800 met enkele fraaie exemplaren vermeerderd.[14]
De kaarten zijn op conventionele wijze ontsloten door middel van fichescatalogi welke zijn geordend op regio, op kaartmaker en op kaarttitel. De atlassen zijn voor het merendeel te vinden via de Online Publieks Catalogus (OPC). Dit laatste geldt ook voor de overige op de zaal geplaatste naslagwerken. Er wordt momenteel gewerkt aan een speciale atlassencatalogus. Ook is een lijst van kaarten van de drie noordelijke provincies, welke in boeken en tijdschriften die in de bibliotheek aanwezig zijn, in bewerking.
Behalve bij de Universiteitsbibliotheek bestaan er in Groningen binnen de Universiteit nog enkele kaartenverzamelingen. Heeft de collectie van de universiteitsbibliotheek een ondersteunende functie voor de gehele universiteit, de collecties van de diverse instituten zijn direct gericht op het eigen onderwijs en onderzoek. Tussen de Centrale bibliotheek en de instituutsbibliotheken is overleg over collectievorming. Voor wat de kartografie betreft vindt dit overleg reeds plaats met het Instituut voor

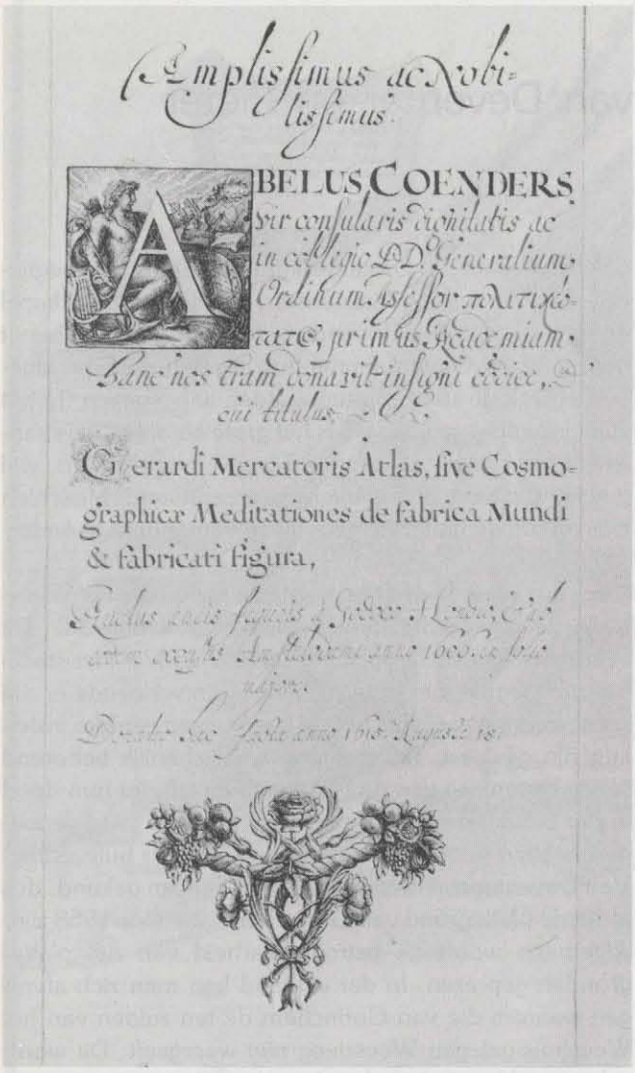
Amplissimus ac Nobilissimus

ABELUS COENDERS

Gerardi Mercatoris Atlas, sive Cosmographicæ Meditationes de fabrica Mundi & fabricati figura,

4. De inschrijving van het eerste geschenk aan de Academiebibliotheek in de gecalligrafeerde kopie van de eerste catalogus door N. Mulerius.

Ruimtelijke Wetenschappen, hetgeen er onder andere in geresulteerd heeft, dat de Centrale bibliotheek vooral zal collectioneren op het gebied van de historische kartografie. Om gebruikers, waar nodig, meer doelgericht door te kunnen verwijzen, bevindt zich op de Kaartenzaal van de Universiteitsbibliotheek tevens een schaduwcatalogus van de kaartencollectie van het Instituut voor Ruimtelijke Wetenschappen.

NOTEN

1. *Het nieuwe gebouw van de Universiteitsbibliotheek te Groningen.* Onder red. van W.R.H. Koops en Ch.J.J. Klaver. Groningen 1987.
2. C. Koeman, *Collections of maps and atlases in the Netherlands: their history and present state.* Leiden 1961. Diss. Utrecht.
3. Testament Mello Backer. Gemeentearchief Groningen. Not. Arch. 149-23. Nov. 1877.
4. M.A. de Visser, Iets over de handel in Chinees porselein en over porseleinverzamelaars in Groningen. In: *Groningsche volksalmanak.* 1929 blz. 124-140.
5. *Catalogus van de boeken en kaarten van 'De Groninger Bibliotheek van jhr. mr. Mello Backer.* Handschrift. Archief UBG D II 39.
6. *Catalogus der Bibliotheek nagelaten door ... Mr. J.H. Quintus, oud rentmeester der Stads veenen te Groningen: Verkooping 13-20 October 1873.* Groningen 1873.
7. Deze brieven zijn aanwezig in: Backer Hs 61 A.
8. Voor een beschrijving van deze Teysingakaarten zie: *De wereld aan boeken: een keuze uit de collectie van de Groningse Universiteitsbibliotheek* etc. Groningen 1987. blz. 116-117.
9. Backer Hs 61.
10. M. Backer, *Lijst van kaarten van gedeelten der provincie Groningen en der geheele provincie Groningen verzameld door M. Backer.* Groningen 1874. (Bijdragen tot de kennis van den tegenwoordigen staat der provincie Groningen; dl. 7,1).
11. Zie: J.J. Vredenberg-Alink, *De kaarten van Groningerland: de ontwikkeling van het kaartbeeld van de tegenwoordige provincie Groningen: met een lijst van gedrukte kaarten vervaardigd tussen 1545 en 1864.* Uithuizen 1974.
12. Over Stratingh's leven en werk zie: *Nieuw Nederlands biografisch woordenboek.* Onder red. van P.C. Molhuysen [e.a.]. dl. 3. Leiden 1914. 1206-1208.
13. *Kaart van de provincie Groningen met aanduiding van de grondgesteldheid en den waterstaat, en vele voor de geschiedenis van haren bodem belangrijke bijzonderheden* etc. Onder toezigt van G. Acker Stratingh door J.A. Smit van der Vegt. Gegraveerd door D. Veelwaard. 1:110.000. Groningen: W. van Boekeren, 1839. Zie over deze kaart: J.F. Steenhuis, Historische aantekeningen 5: De eerste geologische kaart van Nederland. in: *Geologie en mijnbouw* N.S. 15 (1953) p. 452-453. Verder: *Beschrijving van de kaart van de provincie Groningen met aanduiding van de grondgesteldheid etc.* [Door G. Acker Stratingh]. Groningen 1939.
14. De losse kaarten van de Bibliotheek van de Provincie Groningen zijn naar het Rijksarchief in Groningen overgebracht.

De illustraties zijn afkomstig uit het bezit van de UB-Groningen en ook door deze instelling gemaakt.

SUMMARY

The Map Collection of the Library of the State University Groningen

The library of the State University in Groningen was founded in 1615, one year after the foundation of the University itself. Its site has remained the same for 375 years. In 1986 a new building, partly built on the spot of the old library, was occupied, its entrance the main building of the University, the Academiegebouw. In this new library ther is for the first time a special readingroom to study maps and atlases (shared with the manuscripts and rare books department), as well as better storage and conservation possibilities in the adjacent vault.

The library posseses about 2000 mapsheets and 1600 atlases, among them about 40 dating from before 1800. The core of the mapcollection is formed by the maps from the Mello Backer collection, legated in 1900 to the library. This collection of Groningana comprises a fine collection of maps, mainly concerning of Groningen, among them several manuscript maps. The fine maps by Henricus Teysinga, a surveyor who worked in Groningen from 1730-1756 especially deserve to be mentioned.

Accompanying the maps which had been in the possession of G. Acker Stratingh, who supervised the preparation of the first geological map of a part of the Netherlands (i.e. Groningen), the basic material with the help of which this map was made, was donated to the library in 1925.

In the map collection the focus is on maps of Groningen and surrounding areas. Both general and national atlases are collected besides atlases concerning the Netherlands. The maproom has a special reference function for historical cartography through its facsimile collection and reference work on the history of cartography.

René van Dijk

Gorinchem gekarteerd door Jacob van Deventer en Pieter Sluyter

Van Deventer

In zijn artikel 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer' (*Caert-Thresoor*, 8, blz. 81-95) schrijft H.P. Deys, dat deze plattegronden niet vóór 1558 gedateerd kunnen worden. Pas in dat jaar zou de opdracht aan Van Deventer verleend zijn. Niettemin geeft Deys toe, dat in een van de Madrileense banden staat geschreven (in zijn vertaling): 'Deze plattegronden zijn gemaakt in opdracht van Karel V, keizer van Vlaanderen 1545 = MDLXV = DC'. Met een weinig aannemelijke hypothese handhaaft hij zijn mening dat het 'toch wel' vaststaat, dat Philips II de opdrachtgever is geweest.
Niettemin is van meerdere plattegronden een vroegere datering bekend[1]. Naar mijn overtuiging is het waarschijnlijk dat Filips II slechts de opdracht van zijn vader heeft bevestigd, uitgebreid of vernieuwd. De minuutplattegrond van Gorinchem geeft daarvoor een duidelijke aanwijzing.[2]. Zoals bij elke plattegrond voorzag Van Deventer ook hier belangrijke gebouwen van een blauw dak. Het betreft de Grote Kerk, het Stadhuis, het Begijnhof, het Minderbroedersklooster, de Heilige Geestkapel en het Zusterhuis. Bovendien zijn de Doelen en het naastgelegen Oudemnannenhuis als één gebouw afgebeeld. Ook de stadspoorten worden aangegeven. In het zuidelijke deel van de stad is het grote complex, bestaande uit het kasteel de Blauwe Toren en het Tolhuis, wel getekend maar niet met blauw geaccentueerd. Misschien was dit om de grafelijke gebouwen van andere te onderscheiden.
Voor de datering is het belangrijk te weten dat het Weeshuis (tegenwoordig Molenstraat 15) ontbreekt. Dit Weeshuis is gesticht op 12 december 1557.[3] Het stadsbestuur stemde met deze stichting in en verleende er zijn medewerking aan, dus het zal geen onaanzienlijke instelling zijn geweest. De stichters, waarschijnlijk behorend tot de bovenlaag van de bevolking, bleven tot hun dood in het bestaande gebouw wonen en zullen geen genoegen hebben genomen met een bekrompen huisvesting. Van Deventer zou hier niet omheen hebben gekund, dus moet de plattegrond van Gorinchem van vóór 1558 zijn.
Algemeen wordt de betrouwbaarheid van zijn plattegronden geprezen. In dat verband kan men zich afvragen waarom die van Gorinchem de ten zuiden van het Weeshuis gelegen Weessteeg niet weergeeft. Dit wordt echter verklaard door het feit, dat dit steegje nog niet doorliep van Langendijk naar Molenstraat en bovendien particulier bezit was. Pas in 1592 veranderde dit.[4]

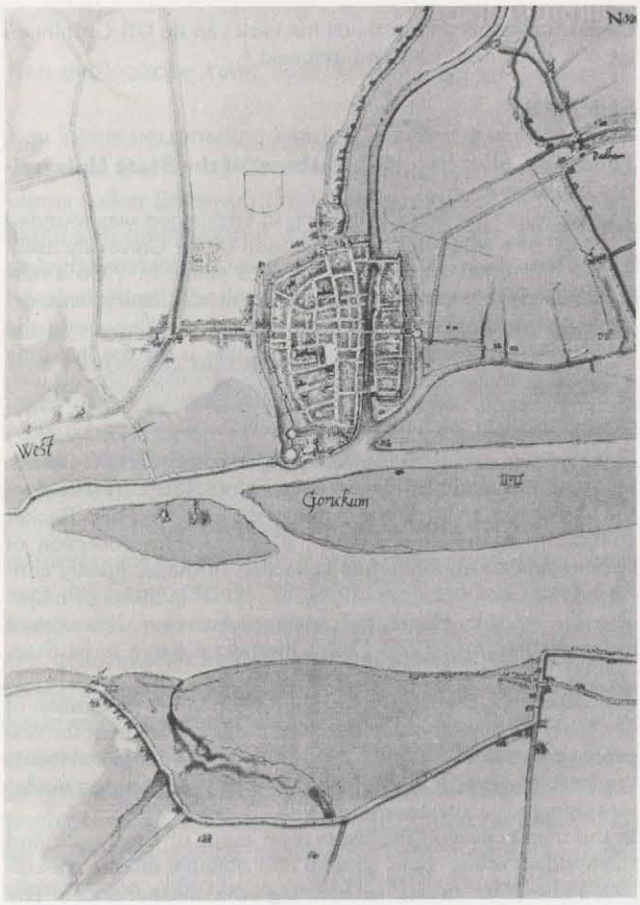

De plattegrond van Jacob van Deventer, vóór 1558 (foto van de facsimile uit 1923).

Sluyter

De betrouwbaarheid noch de datering worden aan het wankelen gebracht door vergelijking met de vogelvluchtkaart door Pieter Sluyter uit 1553.[5] Sluyter karteerde in opdracht van de Grafelijkheidsrekenkamer nauwkeurig de grafelijke eigendommen ten oosten van Gorinchem. Daarbij bekommerde hij zich allerminst om een exacte weergave van wat voor het doel van de kaart niet van belang was.
De schaal wordt aangegeven door een passer die 100 roeden afmeet over een lengte van 9,6 cm. Aangenomen dat het Rijnlandse roeden van 3,7674 m zijn (Sluyter werkte ook voor dat hoogheemraadschap), komt dat neer op een schaal van ca. 1:3925.
De kaart heeft een lengte van 75,5 (boven) tot 76,3 cm (onder) en een breedte van 66,9 (links) tot 67,1 cm (rechts). Het watermerk stelt een anker voor in een cirkel met een doorsnede van 5,1-5,3 cm. In 1971 bracht de Bond Heemschut een iets verkleinde facsimile van de kaart uit. De cirkels die beschreven worden door de wieken van de molen, kraste Sluyter met een passer in het papier.

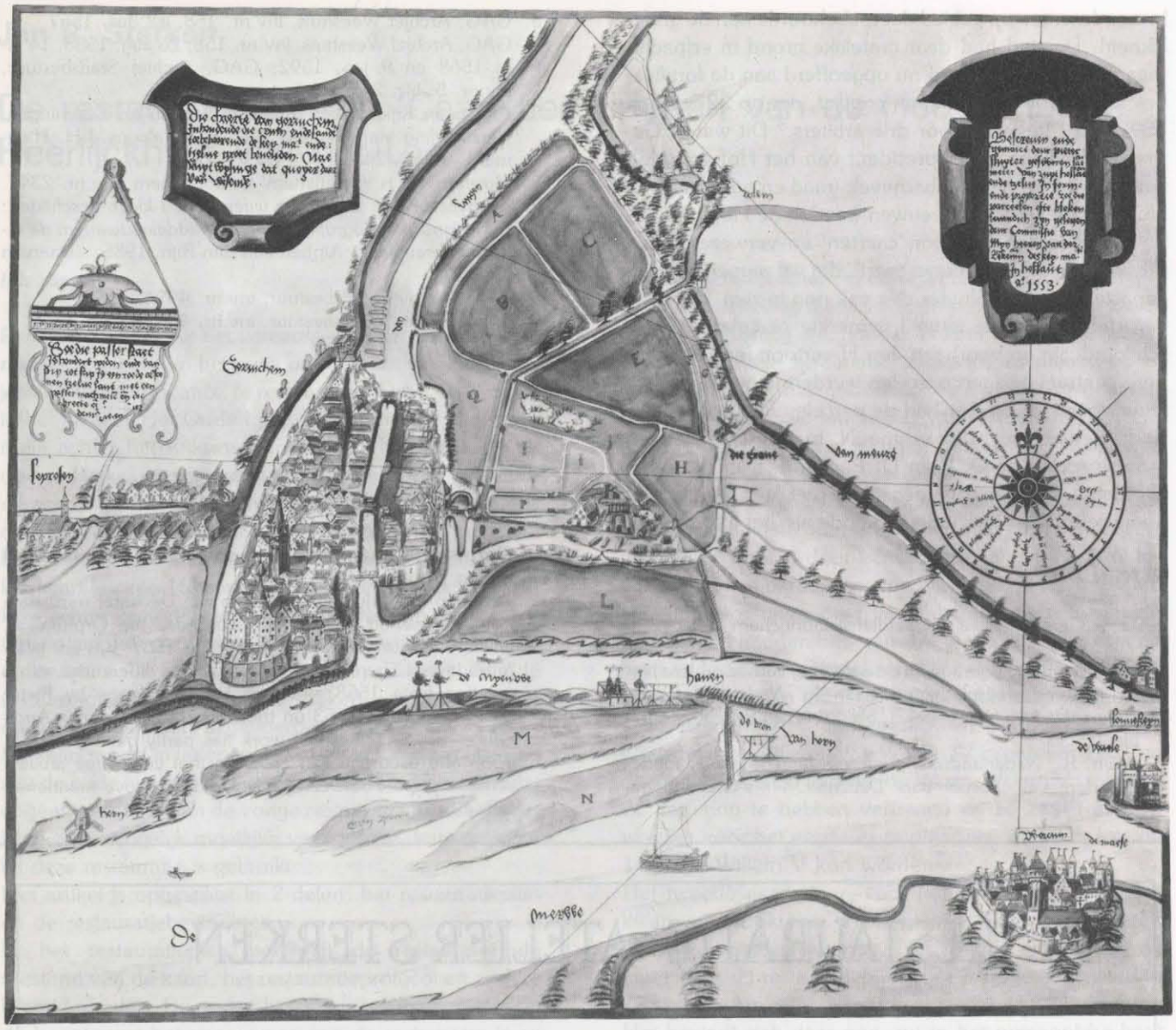

De vogelvluchtkaart van Pieter Sluyter. 1553 (Algemeen Rijksarchief. Den Haag. VTH2453).

Vergelijking

De vergelijking van het voor Sluyter van belang zijnde gebied (thans bekend als het Wijdschild) met de plattegrond van Van Deventer levert slechts enkele ondergeschikte verschillen op. Komend uit de oostelijke stadspoort, de Burg- of Quellingpoort, tekent Sluyter rechts een paar huisjes, terwijl Van Deventer die links situeert. Daarin moet hij zich vergist hebben, want ook de schilder van een gezicht op Gorinchem vanuit het oosten, gedateerd 1568 en gesigneerd EM, plaatst de huisjes ter rechterzijde.[6] Verder tekent Sluyter een galg ten oosten van perceel H, waar Van Deventer deze in dat perceel zet. Daarin is hij beslist mis, want wat zou Gorinchem moeten met twee galgen op zijn rechtsgebied? Immers, op de in de rivier gelegen en onder Gorinchemse jurisdictie vallende Galgewaard (perceel M) staat er al één. Oostelijk grenst de Galgewaard aan een waard die toebehoort aan de vrouw van Hoorne en eveneens is voorzien van een galg. Analoog hieraan wordt de galg ten oosten van een perceel H gebruikt door de graaf van Meurs. Tenslotte maakt Van Deventer geen onderscheid tussen de percelen M en N van Sluyter.

Sluyter was mogelijk een leerling van Van Deventer.[7] Laatstgenoemde woonde enige tijd in Sluyters geboorstestad Dordrecht.

Hergebruik

Sluyters kaart is nog zeker twee keer van pas gekomen. In 1585 kopieerde een onbekende tekenaar de wijze waarop Sluyter met name de Galgewaard had gekarteerd.[8]

Het tweede hergebruik was een gevolg van de uitbreiding van de stad. De bestaande stadsmuren werden gesloopt en volgens een ruimere opzet werden wallen aangelegd. Ook in oostelijke richting rukte de stad op en

kwam daarmee op gebied dat toebehoorde aan de grafelijkheid. De stad had daar grafelijke grond in erfpacht, maar één en ander werd nu opgeofferd aan de fortificaties. Daardoor ontstond een conflict, dat op 22 februari 1592 werd beslecht door drie arbiters.[9] Dit waren Gerard van Wijngaarden (president van het Hof van Holland), Johan van Oldenbarnevelt (raad en advocaat van Holland) en Dirk van Leeuwen (raad in de Hoge Raad). Zij bestudeerden hiervoor 'caerten' en verwezen in de uitspraak naar 'de nyeuwe caert', dat wil zeggen de aangepaste kaart van Sluyter. Nu valt nog te zien, dat twee van de vier met de letter I gemerkte percelen overgeschilderd zijn en voorheen een H vertoonden. Ook andere centraal gelegen percelen werden van een nieuwe letter voorzien. Sluyter had de percelen van noord naar zuid beletterd met A tot en met N, maar nu verschenen in het midden de O, P en Q. Perceel P was 'het oude blijckvelt', hetgeen overeenstemt met wat eerder genoemde schilder in 1568 aanduidde als 'het bleeckveld'.

NOTEN

GAG = Gemeentelijke Archiefdienst Gorinchem

1. Hoff, B. van 't, Bijdrage tot de dateering van de oudere Nederlandsche stadsplattegronden. - In: *Nederlandsch Archievenblad* 49 (1941-1942), blz. 29-68 en 97-150, vooral blz. 33-35.
2. Fruin, R., *Nederlandsche steden in de 16e eeuw: Plattegronden van Jacob van Deventer.* - 's-Gravenhage, 1916-1923.
3. GAG, Archief Weeshuis, inv.nr. 158, 12 dec. 1557.
4. GAG, Archief Weeshuis, inv.nr. 158, 26 aug. 1558, 14 juni 1568 en 9 jan. 1592; GAG, Archief Stadsbestuur, inv.nr. 5, blz. 243.
5. Algemeen Rijksarchief, Afdeling Kaarten en Tekeningen, Verzameling binnenlandse kaarten (catalogus J.H. Hingman), inv.nr. 2453.
6. Museum 'Dit is in Betlehem' te Gorinchem, inv.nr. 2347.
7. Zandvliet, Kees, *De groote waereld in 't kleen geschildert: Nederlandse kartografie tussen de middeleeuwen en de industriële revolutie.* Alphen aan den Rijn, 1985. - Daarvan blz. 12.
8. GAG, Archief Stadsbestuur, inv.nr. 4994.
9. GAG, Archief Stadsbestuur, inv.nr. 4041.

SUMMARY

Gorinchem mapped by Jacob van Deventer and Pieter Sluyter.

The map of Gorinchem by Jacob van Deventer must date from the period before 1558, because the Orphanage, which was founded on December 12, 1557, has not been reproduced. There are only some minor differences with a painting from 1568 and with bird's-eye view by Pieter Sluyter, made in 1553 on the order of the Count's Audit Office. Sluyter's piece of work has partly been copied in 1585 and used again in 1592. In that year three arbiters settled a dispute between the city and the above-mentioned Office.

RESTAURATIE-ATELIER STERKEN

OPSTELLEN VAN EEN RESTAURATIEPLAN
met daarin aangegeven de toestand bij aantreffen de voorgenomen werkzaamheden en de kosten van de restauratie per inventarisnummer gespecificeerd eventueel aangegeven met alternatieven en altijd vrijblijvend

RESTAURATIE VAN BOEKEN, BANDEN EN ARCHIVALIA
zoveel als mogelijk worden de oorspronkelijke materialen in de restauratie verwerkt

AANVEZELEN VAN PAPIER
aanvezelen, ontzuren, desinfecteren, reiniging en inwendige lijming in 1 arbeidsgang

MASSA-CONSERVERING
in een redelijke produktie kunnen bladen ontzuurd worden

VRIESDROGEN VAN BOEKEN EN PAPIER NA WATERSNOOD
een rampenplan en de materialen liggen klaar

RESTAURATIE VAN PERKAMENT
door ons atelier is de grote perkamenten wand, 180 x 500 cm, uit de Pieterskerk in Leiden gerestaureerd

RESTAURATIE EN REINIGING VAN PRENTEN EN KAARTEN
vervaardiging van eenvoudige berging passepartouts, d.m.v. zuurvrije fixeercirkels kunnen de prenten zonder lijm gefixeerd worden in hun berging

RESTAURATIE EN VERDOEKEN VAN WANDKAARTEN
de beschikbare kaartenwand is 300 x 500 cm, onlangs mochten wij in opdracht van Hare Majesteit Koningin Beatrix een grote manuscriptkaart restaureren

CONSERVERING EN BERGING VAN CHARTERS & ZEGELS
ons atelier heeft een bergingssysteem ontwikkeld, waarbij de charters liggend en de zegels gebufferd tegen schade, uitneembaar op een zuurvrij karton worden bevestigd

DE CLOESE 7-9, 7339 CM UGCHELEN (Apeldoorn) TEL: 055 - 42 31 47

Jan R. Sterken

De restauratie van de 'Caart der Limitten van de Hoog en Vrije Heerlijckhydt van het Loo'

Inleiding

Begin 1989 kreeg ik het vereerde verzoek om een grote manuscript kaart, in het persoonlijke bezit van Hare Majesteit Koningin Beatrix, te restaureren. Deze kaart hangt in het kasteel 'Het Oude Loo' gelegen op het Kroondomein achter het Rijksmuseum paleis Het Loo te Apeldoorn. De kaart hangt permanent in een soort wandvitrine achter glas. Wanneer het kasteel niet in gebruik was door de Koninklijke familie werd de kaart tegen het licht beschermd door middel van een groot rolgordijn.
De kaart is circa 15 jaar geleden al eens gerestaureerd. Er is echter geen restauratieverslag. Onderin de wandvitrine lagen vele partikeltjes papier afkomstig van de kaart en er zaten ook vele 'verse' barsten in de kaart. Aan de restaurator de taak om uit te zoeken wat er in vroeger dagen met de kaart uitgevoerd is.
De kaart moest in ieder geval verdoekt worden. Daartoe zou de oude lijmlaag verwijderd moeten worden. Omdat er geen verslag is van de vorige restauratie, is niet duidelijk welke, mogelijk moeilijke verwijdbare, kunststof lijm bij deze restauratie is gebruikt.
Het artikel is opgesplitst in 2 delen: het restauratieplan en de restauratiebevindingen.
In het restauratieplan beschrijft de restaurator de toestand van de kaart, het restauratieprotocol en andere bijzonderheden. De opdrachtgever is hiermee precies op de hoogte wat het voornemen van de restaurator is en kan zijn uitgangspunten en inzichten nog kwijt. Het tweede deel beschrijft de restauratiebevindingen aangevuld met foto's. De resultaten van de verschillende onderzoeken en de gebruikte materialen zijn de vaste onderwerpen in dit onderdeel. De werkelijke uitvoering kan afwijken van hetgeen in het restauratieplan voorzien is.
Papier is natuurlijk materiaal en onderhevig aan natuurlijk verval. Door allerlei maatregelen is het mogelijk om dit verval te vertragen.
De restauratie van een object wordt naar mijn beste weten en kunnen uitgevoerd. Ik ben mij er echter van bewust dat later kan blijken dat ook mijn behandeling niet optimaal is geweest. Voor het geval dat de kaart nog eens onderhanden genomen moet worden, om welke reden dan ook, hoop ik dat de volgende restaurator baat heeft bij een gedegen restauratieverslag.

Het restauratieplan

Herkomst van de kaart[1]
Na de verheffing van Prins Willem IV tot stadhouder in alle gewesten besloten de Staten van Gelderland in januari 1748 tot verheffing van Het Loo tot hoge heerlijkheid. Een instelling die in 1702 door het kinderloos overlijden van Koning-stadhouder Willem III was vervallen. Willem IV heeft dit aanbod aanvaard en daarbij voorgesteld dat van het gebied en de begrenzing daarvan door de provinciale landmeter van Gelderland, Willem Leenen, een kaart zou worden gemaakt. De Gelderse Staten besloten dat dan, ter bewaring door het hof te Arnhem, nog een tweede exemplaar zou worden gemaakt. Een eerste grensaanwijzing had plaats in augustus 1748, gevolgd door een nadere aanwijzing in oktober 1749 en in oktober/november 1750 nadat de Staten tweemaal tot uitbreiding van het rechtsgebied van de heerlijkheid hadden besloten. De grens, die overwegend bestaande ambts- en markegrenzen volgde, werd daarbij door opgeworpen grensheuveltjes (pollen) gemarkeerd; deze zouden later met grenspalen worden geaccentueerd. Het overlijden van Willem IV in oktober 1751 en de jeugdige leeftijd van zijn opvolger, Willem V, schijnen de kartering te hebben vertraagd en zo zou het 1762 worden voor het eerste exemplaar van de kaart aan de 14-jarige Willem V kon worden aangeboden.
Het tweede exemplaar, voor het Hof van Gelderland, kwam tegen oktober 1763 gereed. Beide exemplaren van de kaart bestaan nog. Het tweede exemplaar, de kaart waar dit restauratieplan voor is opgesteld, werd in 1811 van Arnhem overgebracht naar Het Oude Loo. Het bevindt zich daar nog, nu in het persoonlijke bezit van Hare Majesteit Koningin Beatrix.[2]
In 1764 maakte de Arnhemse landmeter Frederick Beyerinck nog een kopie van Leenens kaart ten behoeve van de Gelderse Rekenkamer. Dit derde exemplaar

De kaart bij aantreffen, direct onder de stok is de kaart gebarsten. Op deze foto is goed te zien dat ontbrekende fragmenten papier bij de vorige restauratie storend donker zijn bijgekleurd. De glanzende plaatsen zijn die plaatsen welke met dekverf zijn bijgetipt.

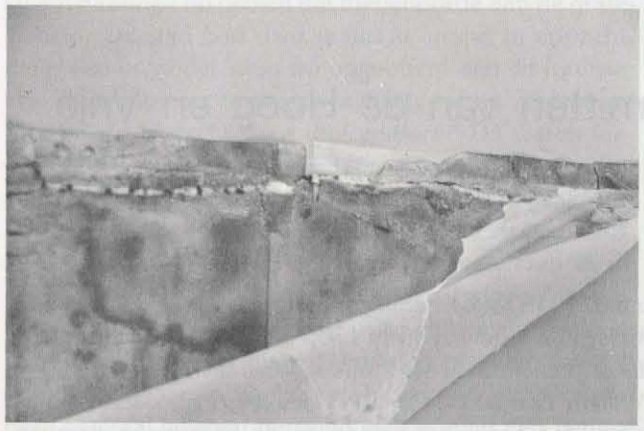

Een detail van de achterzijde van de kaart. Goed te zien is dat de cachering van het buckram zich gesplitst heeft. Soms zit de cachering nog aan de kaart vast, in het andere geval aan het linnen. Vaak waren de overlappende inslagen beschadigd, dit is gebeurt bij een vorige restauratie.

Door een tijdelijke doublering aan de zichtzijde aan te brengen konden alle losliggende partikeltjes op hun plaats gefixeerd worden. Immers een kleine verschuiving ten opzichte van elkaar zou het gehele kaartbeeld ernstig verstoren. De overlappende inslagen werden losgewerkt waarna het onderliggende buckram doorgesneden kon worden.

wordt bewaard door het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.
De kaart van de hoge heerlijkheid Het Loo bestrijkt in grote trekken het gebied van de tegenwoordige gemeente Apeldoorn en biedt een veelheid van interessante midden-achttiende eeuwse topografische details. De kaart is voor Apeldoorn de oudst bekende in haar soort.

Object
Manuscript kaart op papier bestaande uit 20 segmenten, welke met overlappende randen aaneen gemonteerd zijn. De kaart is met de hand gekleurd, op linnen gezet en aan stokken gehangen. De afmetingen van de kaart zijn 276 cm hoog en 243 cm breed.

Segmentverdeling van de Caart der Limitten van de Hooge en Vrye Heerlyckhydt van het Loo, door W. Leenen, 1748.

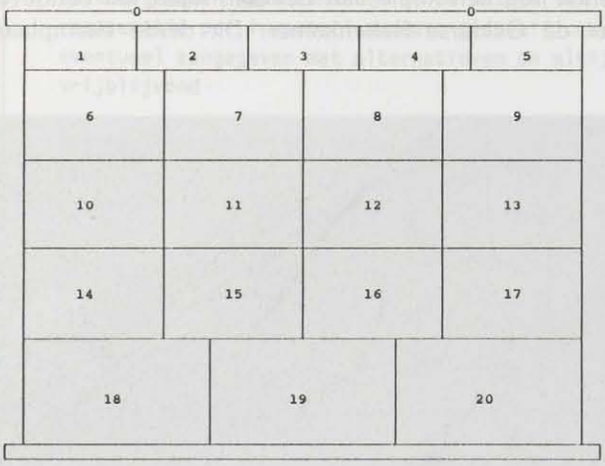

Ophanging
Aan de muur is een eikenhouten bak, een soort omlijsting, bevestigd waarin de kaart achter glas aan stokken hangt. Om de kaart te beschermen tegen licht is een soort rolgordijn aangebracht welke voor de kaart getrokken kan worden. De rol is weggewerkt in een houten koof. In de omlijsting zijn aan de onderzijde 6 en bovenzijde 2 gaten aangebracht voor ventilatie. De gaten zijn afgesloten met een roostertje tegen ongedierte.
De kaart is geheel omrand met groen keperband en door middel van messing nagels aan de stokken bevestigd. Omdat het formaat nogal groot is, hangt de kaart niet mooi strak, vooral langs de randen golft de kaart. Door het zware gewicht van de kaart en de stokken is de kaart zeer kwetsbaar. Bij de restauratie van circa 15 jaar geleden is de kaart op een soort zeer zwaar zeildoek geplakt. Door dit zware doek begint de kaart aan de bovenzijde in te scheuren.

Toestand van de kaart
De zwaar beschadigde kaart is sterk verkleurd als gevolg van zuren. Waarschijnlijk is de verzuring veroorzaakt door het doek waar de kaart oorspronkelijk opgezeten heeft, een soort jute. Op enkele plaatsen zijn zeer kleine sporen van dit jute zichtbaar. Het papier van de kaart is zeer broos. Bij een poging het papier te vouwen, breekt het af. Het broos worden van het papier wordt enerzijds veroorzaakt door het zuur en anderzijds door droogte. Een oorzaak van de droogte kan zijn dat de kaart in een vitrine hangt. In zo'n vitrine kan een miniklimaat ontstaan, vooral als er één of meerdere spots op gericht zijn. De aanwezige ventilatiegaten in de omlijsting zijn onvoldoende, het is aan te bevelen meerdere gaten aan te brengen. In de kaart zitten vele barsten en barstjes. Plaatselijk is het papier losgeraakt en staan fragmenten 'open'. Ook zijn enkele partikeltjes van de kaart losgeraakt en verdwenen. Bij de vorige restauratie zijn nieuwe stukken en stukjes papier ingepast en bijgekleurd. Waarschijnlijk nog iets later is de bovenzijde bijgekleurd. Dit is gedaan met dekverf, welke ook gebruikt wordt om kozijnen te schilderen. Ook zijn bij de eerdere restauratie de kleuren bijgewerkt, hetgeen vooral goed te zien aan de rode kleur. Op de kaart staan twee wapenschilden, de linker heeft nog de oorspronkelijke rode kleur met een mooie patina. De rechter daarentegen is veel feller van kleur en mist de patina.

Bovendien zijn enkele rode vlekjes nu reeds uitgevloeid en uitgeveegd. Ook de blauwe kleur is verdacht. Om reden dat er met vocht gewerkt wordt en vooral in de nieuwe kleuren zeer kwetsbaar zijn, is uiterste voorzichtigheid hier geboden.

Algemeen onderzoek

In verband met de wateroplosbaarheid van de pigmenten is het niet mogelijk de kaart nat te reinigen, de bruinkleuring blijft dus aanwezig. Vast staat dat de pigmenten watergevoelig zijn, onderzoek moet de mate van oplosbaarheid aantonen, dit is onder andere belangrijk om de techniek te bepalen hoe de kaart van het zeildoek af te halen en welke lijmen het beste gebruikt kunnen worden om de kaart opnieuw op te zetten.

pH-meting moet aantonen hoe laag de zuurgraad is. De mate van verzuring namelijk is bepalend voor de middelen welke ter neutralisering gebruikt gaan worden. Vooral de lijm waarmee de kaart op het zeildoek is geplakt moet onderzocht worden om de juiste techniek van het verdoeken te kunnen vaststellen.

Retouches

Zoals reeds is opgemerkt is eerder op plaatsen waar papier ontbrak een nieuw stuk papier ingebracht. Op deze plaatsen zijn retouches aangebracht. Wanneer deze retouches niet schadelijk zijn voor de kaart, zullen deze gehandhaafd blijven. De 'retouches' met bruine dekverf worden in ieder geval verwijderd. Doorlopende lijnen van de kaderrand zullen worden doorgetrokken. Retouches in de afbeelding zelf zullen niet worden toegepast, dit om de authenticiteit van de kaart niet aan te tasten. Eventueel zouden de letters van de kaarttitel kunnen worden gereconstrueerd.

Restauratie-ethiek

De taak van de restaurator is die werkzaamheden uit te voeren welke nodig zijn om de kaart in zijn huidige vorm en voorkomen te consolideren, waarbij het respect voor de maker van toen en de reversibiliteit van de restauratie in acht worden genomen. Omdat de kaart zeer zwaar is en permanent tentoongesteld moet worden, is het aan te bevelen de kaart om een spieraam te spannen, zodat ze aan alle zijden ondersteuning krijgt. Nu moet het uiterste bovenste randje van het papier en zeildoek het volle gewicht dragen. De stokken zouden dan aan het spieraam bevestigd kunnen worden, zodat de kaart speudo aan stokken hangt. De kaart wordt na restauratie op ongebleekt katoen gezet welke aan de randen groter gehouden wordt. Deze randen kunnen dan om het raamwerk gespannen worden. De binnenzijde van de spielatten worden vooraf bekleed met zuurvrij karton om de inwerking van het hout op het papier tegen te gaan.

Restauratie-protocol

1. Kaart vervoeren naar atelier
2. Onderzoek pigmenten
3. Onderzoek gebruikte lijmen
4. pH-meting
5. Oppervlakte van de kaart droog reinigen
6. Bruine dekverf verwijderen
7. Stokken verwijderen
8. Groene omranding van keperband verwijderen
9. Zichtzijde doubleren met een tijdelijk steunweefsel (drager)
10. Kaart met drager van het zeildoek scheiden
11. Kaart in segmenten scheiden
12. Segmenten ontzuren door beneveling
13. Filtreerpapier bufferen met een ontzuringsmiddel
14. Segmenten tussen gebufferd, vochtig filtreerpapier enige dagen laten inwerken ter ontzuring, zonodig wordt dit herhaald tot een juiste pH-waarde bereikt is. Tevens heeft deze methode een licht reinigende werking, hardnekkige vlekken kunnen zo 'zachter' gemaakt worden.
15. Ongebleekt katoen wassen in een natuurlijke Panama houtzeep.
16. Katoen bufferen met een ontzuringsmiddel
17. Gewassen en gebufferd katoen spannen op een kaarten wand
18. Segmenten op het katoen zetten
19. Tijdelijk steunweefsel van de oppervlakte verwijderen
20. Ontbrekende fragmentjes papier invullen
21. Doorlopende kaderlijnen retoucheren
22. Titel van de kaart retoucheren
23. Ingezette fragmenten papier in de omgevingskleur brengen
24. Katoenranden stotend verdubbelen
25. Vervaardigen van een spieraam met meerdere kruislatten
26. Binnenzijde spielatten bekleden met zuurvrij karton
27. Kaart spannen om spieraam
28. Stokken aan spieraam bevestigen
29. Kaart afwerken
30. Kaart vervoeren naar het Oude Loo
31. Meerdere ventilatieopeningen maken in wandvitrine
32. Kaart in wandvitrine monteren

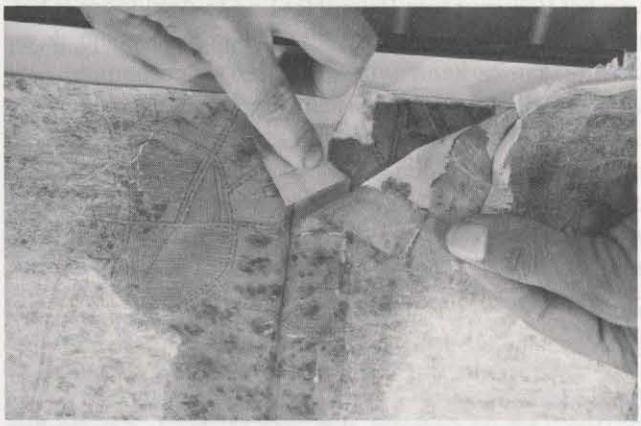

Waarschijnlijk heeft de maker van de kaart verbeteringen aangebracht, de inkt en de patina waren dezelfde als van de kaart. Op de drie dubbele inslag liep op de eerste en derde inslag de afbeelding door, het middelste was blank.

Nadat de kaart verdoekt was en op nieuw ongebleekt katoen gezet te hebben, werd de tijdelijke doublering verwijderd. Dit is een zeer nauwkeurig werkje, elk partikeltje, hoe klein ook, wat eventueel mee zal komen moet terug geplaatst worden.

Verslaglegging
Tijdens de restauratie worden alle bevindingen bijgehouden. Foto's en eventuele situatietekeningen vóór, tijdens en na de restauratie zullen het verslag begeleiden. De gebruikte materialen, de lijmen en concentraties van oplossingen zullen in dit verslag niet ontbreken.

Restauratie-bevindingen
In overleg met de heer dr. A.W. Vliegenthart, directeur van het Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn is het restauratieplan gewijzigd. In eerste instantie ging ik er van uit dat de kaart om een spieraam gespannen zou worden. Echter om reden van oorspronkelijkheid heeft de ophanging door middel van twee aanwezige stokken de voorkeur gekregen. Na bevestiging van de kaart zijn de stokken onderling verbonden middels banden welke aan de achterzijde van de kaart zijn aangebracht. De zware stokken worden dan voor het merendeel gedragen door deze banden in plaats van de kaart.

Bijzonderheden
De kaart bestaat uit verschillende bladen papier welke overlappend aan elkaar zijn bevestigd. De meeste overlappingen bleken beschadigd te zijn. Tijdens het maken van het restauratieplan kon ik niet precies vaststellen welke stof er destijds gebruikt was om de kaart op te plakken. Het blijkt nu een soort linnen te zijn om boeken in te binden, het betreft hiet gecacheerd Buckram.[3] Doordat de cachering zowel van het linnen als van de kaart losliet, was het mogelijk dat door spanningen als gevolg van rek en krimp partikeltjes en fragmentjes van de kaart los gingen barsten. De kaart is in zes segmenten uiteen genomen. Door plaatselijk de overlappingen los te weken, kon het onderliggende boekbinderslinnen worden doorgesneden met een scalpeermesje.

Omranding van de kaart
De kaart was rondom, direct tegen de kaart, afgesneden, waardoor er geen bufferrandje meer aan zat. Om de rand van de kaart zat groen keperband[4] geplakt. Dit moderne materiaal is verwijderd en niet teruggeplaatst.

Onderzoek pigmenten
Opvallend was dat de kleuren in de wapenschilden relatief watervast waren, dit in tegenstelling met de rode kleur van de gebouwen op de kaart. Deze was zeer watergevoelig ofschoon deze rode kleur nagenoeg dezelfde tint heeft als de rode kleur in het rechter wapenschild. Het is mogelijk dat de vorige restaurator de kleuren van het wapenschild heeft gefixeerd.

Onderzoek van de gebruikte lijmen
De kaart was opgezet met een soort tarwestijfsel, de groene omranding is in vroeger dagen met een vinylacetaatlijm aangebracht. Deze laatste lijm is opgelost met ethylalcohol.

Zuurgraad van het papier
Op diverse plaatsen in het papier is de pH gemeten.[5] Over het algemeen was de pH-waarde goed te noemen.[6] Op enkele plaatsen, zeer plaatselijk, was de kaart zuur. De laagst gemeten waarde was pH 4,8. Op de meeste plaatsen lag de pH-waarde rond de 7, dus neutraal.
Door middel van filtreer-papier dat vooraf is verzadigd met een oplossing calciumhydroxide, zijn de bladen ontzuurd. De bladen zijn in een licht vochtige toestand tussen dit filtreerpapier gelegd. Door telkens weer de bladen filtreerpapier licht te bevochtigen, steeg de pH-waarde en kon er een buffer in het papier ingebouwd worden om verdere aantasting te voorkomen. Door middel van de Wei To methode,[7] zijn de afzonderlijke bladen nogmaals beneveld ter ontzuring. Ook zijn de vlekken en waterkringen op deze manier minder storend gemaakt doordat het vuil werd opgezogen door het vochtige filtreerpapier. Ongebleekt katoen is gewassen en gebufferd en vervolgens gespannen op de kaartenwand. In het katoen moest een naad aangebracht worden in verband met de breedte van de kaart. Alle segmenten zijn eerst gedoubleerd met Japans papier alvorens ze op het katoen gezet zijn.

Reiniging van de kaart
Een natte reiniging van de kaart was niet mogelijk, in verband met de oplosbaarheid van de pigmenten. Wel was het mogelijk de vlekken te 'verzachten' door de bladen tussen vochtig filtreerpapier te leggen. De oppervlakte van de kaart is gereinigd met kruimelgom en met een draft clean pad.

Bij de restauratie gebruikte middelen
De gebruikte lijmen zijn Stijfsel 400 en middelviceuse Carboxy Methyl Cellulose.
De nieuwe drager bestaat uit ongebleekt katoen kwaliteit 0286.0.25000, 251 cm breed.
Japans papier welke tussen de kaart en het katoendoek is bevestigd bestaat uit KOZO-natuur.
De retoucheringen zijn aangebracht met pastelkrijt.
Ontzuringsmiddel voor het filtreerpapier bestaat uit een verzadigde oplossing calciumhydroxide.
Wasmiddel ongebleekt katoen is Panama houtzeep.
De kaderlijn is geretoucheerd met Oost-Indische inkt.
De kaart is droog gereinigd met STOP-SMEAR drafting powder en Archival Aids draft clean pad.
De verfresten zijn verwijderd met aromaatarme terpentine.

NOTEN

1. L. Aardoom, *Caart der Limitten van de Hooge en Vrye Heerlyckhydt van het Loo*, Alphen a/d Rijn, 1989.
2. Het stadhouderlijke exemplaar werd door Prinses Juliana uit het Koninklijke Huisarchief geschonken aan het Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn, waar het, na een grondige restauratie in 1984 door Jan R. Sterken te Ugchelen, in de permanente expositie werd opgenomen.
3. Gecacheerd Buckram of boekbinderslinnen bezit zijn stevigheid doordat het zeer zwaar belijmd is. In natte toestand is dit bijna niet te verwerken vandaar dat de fabriek dit materiaal gecacheerd heeft, dit wil zeggen, dat er een zeer dun laagje papier tegen de achterzijde is geplakt om voor stevigheid tijdens het inlijmen te zorgen.
4. Keperband wordt gebruikt voor striklinten voor boeken en portefeuilles etc.
5. De pH-waarde is door middel van een pH-meter exact te meten. De schaal van een pH-meter is verdeeld in 14 waarden. Dus pH 7 is neutraal en de ideale waarde voor papier. Een te lage pH, dus onder de 7 geeft aan dat het papier verzuurd is. Een te hoge pH is ook niet goed, het laat het papier opzwellen.
6. De ervaring heeft geleerd dat die kaarten welke op een soort jute zijn geplakt, vaak zeer sterk verzuurd zijn. Er heeft dan een overdracht van zuren vanuit de drager tot in het papier plaats gevonden. Dat deze kaart over het geheel genomen niet zuur was, alleen plaatselijk was er een verzuring, kan komen doordat de vorige restaurator de kaart niet geheel heeft ontzuurd.
7. Wei To ontzuring is een 'droge' methode om papier eenvoudig en effectief te ontzuren. Het basische ontzuringsmiddel is opgelost in een organisch oplosmiddel en staat onder druk in tanks. Door middel van een sproeipistool kan het papier, onder afzuiging, beneveld worden ter ontzuring.

Foto's: Restauratie-atelier Sterken te Ugchelen.

SUMMARY

Restauration of the map with the title: 'Caart der limitten van de hooge en vrye heerlyckhydt van Het Loo', dated 1748 by W. Leenen
The restored manuscript-map belongs to Queen Beatrix of the Netherlands. It is located in the royal palace 'Het Oude Loo' in Apeldoorn.
In 1748 the provincial surveyor of Gelderland, W. Leenen, received instructions to make a manuscript map of 'Het Loo'. In 1762 the first copy was offered to Prince William V. In 1763 a second copy was offered to the Court of Gelderland. In 1811 this second copy was transferred to Het Loo. A third copy, drawn by surveyor Frederick Beyerinck, is kept in the State Archives in The Hague.
The map now in Het Loo consists of 20 parts. Each part has been coloured and affixed on linen. The whole is provided with two wooden poles. Size is 276 × 243 cm. About 15 years ago the map was restored. Then it was affixed on a kind of linen. Because of the weight of this linen the map tore at the upper side.
The condition of the map was bad. The paper turned out to be brittle, cracked and acidified. There were several other problems as well. For instance, during the first restauration a heavy paint was used to colour certain parts. Also several different types of gum were used in the process.
On the basis of consultation with the director of the State Museum Palace Het Loo, the map was split into six parts. The degree of acidification was measured. The lowest value found was pH 5.8. Deacidification was achieved by the Wei-To-method. This is a method using dry spraying.
Finally the map was backed with Japanese paper and fixed on cotton. In the article a protocol on the restauration and an outline of the materials used is provided.

Varia Cartographica

Inzendingen voor deze rubriek zenden aan het redactiesecretariaat.

Verslag van het werk van de Stichting tot bevordering van de uitgave van de stadsplattegronden vervaardigd door Jacob van Deventer (1559-1572)

Na het passeren van de stichtingsakte op 15 juni 1987 voor Notaris F.E. van Beek te Alphen aan den Rijn zijn er belangrijke en interessante activiteiten geweest waarvan ondergetekenden, bestuursleden Prof.Dr.Ir. C. Koeman, voorzitter, Prof.Dr.Ir. J.C. Visser, secretaris, Mr.G. Overdiep, penningmeester, Mr. C.P. van Eeghen, lid, A. Vis, lid en J.D.N. Vis, toegevoegd lid namens de firma's Vis-Druk en Canaletto, van de Stichting hiermee verslag doen. De belangrijkste activiteit is de fotografische opname ter plekke geweest van de zgn. 'netexemplaren' van de m.s. stadsplattegronden in de Biblioteca Nacional te Madrid op 28 t/m 31 mei 1989. Voorafgaande aan een omschrijving van die operatie kan het volgende nuttig zijn te weten:

De geschiedenis van Jacob van Deventer's stadsplattegronden
Gedurende de jaren 1950-1960 hebben er in het internationale tijdschrift *Imago Mundi* een aantal artikelen gestaan onder het hoofd: 'With fire and sword", waarin de vernietiging van kaarten en atlassen door oorlogsgeweld beschreven werd. Helaas gebeuren er ook in deze tijd nog rampen waarbij kunstschatten in musea en boeken in bibliotheken verloren gaan (Universiteitsbibliotheek Boekarest). Wanneer men zich realiseert dat de mensheid al duizenden jaren conflicten 'with fire and sword' uitvecht is het toch nog een wonder hoeveel brandbaar materiaal er uit vroeger eeuwen over gebleven is. Daartoe rekenen we in de context van dit verslag de 'minuten' en de 'netteexemplaren' van de door Jacob van Deventer getekende plattegronden van alle steden in de Spaanse Nederlanden, door hem opgemeten in de jaren 1559-1572. De opdracht is vervat in een bevel van koning Filips II van Spanje uit 1559 aan Van Deventer (d.i. de koninklijke geograaf) om 'alle steden van onsen landen van herwertsovere ... te meten en te bescrijven'. - Met de term 'bescrijven' werd het karteren, d.i. het tekenen van de kaart, bedoeld. Een gebruikelijke zegswijze van landmeters uit die jaren wanneer ze hun karteringswerk bedoelden. Van alle oude officiële documenten loopt de landkaart of de stadsplattegrond wel het grootste risico om in de loop der eeuwen opgeruimd te worden, nl. omdat het beeld niet meer met de werkelijkheid overeenkomt. Het afgebeelde gebied is veranderd, de kaart daarentegen niet, en is daarom misleidend en verdient vernietigd te worden.
Voor strategische kaarten gold dat in het bijzonder, maar omdat de door Filips II bestelde stadsplattegronden niet alleen doelmatig maar ook als kunstwerk zéér mooi waren, werden ze later niet afgedankt. Uiteindelijk werden er ongeveer 225 plattegronden in drie banden in de bibliotheek van de koning te Madrid geplaatst. Aan deze speciale zorg voor een luxe presentatie is het te danken dat de historicus over kaarten van alle Nederlandse steden uit het midden van de zestiende eeuw beschikt, een situatie die in geen ander Europees land wordt aangetroffen.
De verzameling opmetings-tekeningen, de zgn. minuten zijn op een nog veel merkwaardiger wijze aan vernietiging ontkomen: tegen de gebruikelijke gang van zaken in, werden deze 'minuten' die evenals de 'netten' op de schaal van ca. 1:8000 getekend waren, na voltooiing van de 'nette' kaarten voor de koning niet weggegooid. Ergens in de negentiende eeuw zijn er in totaal 151 minuten van Nederlandse en Belgische steden door een particulier in een boedel, we weten niet van wie, noch waar, aangetroffen. De eigenaar wist niet wàt hij in handen had maar vermoedde dat het op een veiling van oude prenten geld op kon brengen en bracht ze in 1859 op een boek-verkoping bij Martinus Nijhoff in Den Haag. Opdat ons verslag niet te lang wordt, volstaan we met de mededeling dat W. Eekhoff, archivaris van Friesland er in 1865 voor heeft gezorgd dat ze in de resp. rijks- en stadsarchieven gedeponeerd werden.
Het aantal van 151 minuten komt niet overeen met dat van de nette exemplaren, maar gelukkig zijn van de ontbrekende minuten de nette exemplaren aanwezig in de Bibliotéca Nacional te Madrid.
Dat is dáárom een geluk, omdat één van de drie banden uit Madrid lang geleden verdwenen is. Zoek geraakt of gestolen of weggegeven? Misschien komt die band waarin de meeste steden van België zijn opgenomen, ooit nog eens tevoorschijn.

Een vroegere facsimile-uitgave
Bovenstaande informatie over het merkwaardige behoud van een uniek document van de Europese cultuur uit de zestiende eeuw: de Nederlandse stad mocht niet ontbreken in dit verslag van de Stichting die doende is om zowel de plattegronden uit Madrid als die uit de Nederlandse en Belgische archieven op ware grootte en in hun echte kleuren te reproduceren. Ofschoon er al in de jaren 1916-1923 door Martinus Nijhoff een nadruk in kleur van de stadsplattegronden uit Noord-Nederland uitgegeven is, met een toelichting door R. Fruin, beschikt de historicus uit onze tijd nog altijd niet over foto-lithografische facsimile's. Maar daar wordt nu in voorzien. De door Nijhoff gedrukte plattegronden werden met de hand overgetekend en 'op steen gezet'. Weliswaar met een voor deze tijd buitengewone nauwkeurigheid, maar uiteraard onvoldoende betrouwbaar om als bron voor wetenschappelijk onderzoek te dienen. De topografische informatie die door de plattegronden geleverd wordt blijkt zó gedetailleerd en zó goed met de werkelijkheid overeen te stemmen dat we niet mogen vertrouwen op de hand vervaardigde kopieën. Een stadsarcheoloog zou zijn taak niet goed kunnen verrichten zonder gebruik te maken van deze plattegronden, opgemeten en getekend door de landmeter Jacob van Deventer.

De opmeting
Hij heeft een eigen stijl ontwikkeld die misschien beïnvloed werd door de stadsplattegronden die er van de hand van Leonardo da Vinci bewaard gebleven zijn. Uniek is Van Deventers weergave van de meting zelf: hij tekent de rechte lijnen door de straten en langs de grachten door stippen. Een interval tussen twee stippen stelt tien passen voor en op de knikpunten, waar hij de richting van z'n meetlijn op een kompas af las, staat een dikke stip. Alle verdedigingswerken met wallen, poorten en torens zijn naar hun ware gedaante weergegeven, evenals de openbare gebouwen, molens, kerken, kloosters. De rest: huizenblokken en binnenplaatsen werd schetsmatig met een patroon van krasjes op een gekleurde ondergrond ingevuld. Vergelijking met moderne stadsplattegronden op dezelfde schaal heeft tot op heden weinig verschillen in de meetkundige grondslag van het straten en grachten patroon aangetoond. Vooral door deze meetkundige betrouwbaarheid is het totale werk tot een monument voor de geschiedenis van de landmeetkunde en voor de landmeter geworden. De eigenschappen waarover een landmeter beschikt: nauwkeurigheid, zelfcontrole en vaardigheid in de wiskunde blijken ook al in de persoon van Jacob van Deventer aanwezig geweest te zijn. Wan-

neer we ons realiseren dat hij, gebruik makende van zestiende eeuwse transportmiddelen, in ca. 15 jaar 250 steden op de schaal 1:8000 in kaart gebracht heeft moet hij z'n beroep op een maniakale wijze uitgeoefend hebben. Toen Filips II z'n opdracht tot kartering gaf had hij waarschijnlijk een voorbeeld van zo'n opmeting door Van Deventer vóór zich. Hij had er echter geen idee van hoeveel tijd er mee gemoeid zou zijn. Eigenlijk gaf hij een onzinnige opdracht door van één man te verlangen 250 steden in kaart te brengen; kaarten die snel klaar moesten zijn met het oog op eventuele militaire activiteiten in de Nederlanden. Het project is dan ook niet op tijd klaar gekomen: pas in 1577 arriveerden de drie banden in Madrid, te laat om gediend te kunnen hebben bij de inval van de hertog van Alva in de Nederlanden.

De nieuwe facsimile-uitgave

De Stichting heeft in 1987 aan de Bibliotéca Nacional te Madrid toestemming gevraagd om de plattegronden te mogen fotograferen, inclusief de twee banden uit elkaar te mogen nemen. Immers, de plattegronden in Madrid die stijf ingebonden waren dienden liefst plano gefotografeerd te worden, evenals de 'minuten' in Nederland en België die, zeer comfortabel, als losse bladen beschikbaar waren. Bij onze correspondentie met de directeur van de Bibliotéca Nacional ondervonden we de vriendelijke hulp van professor Dr. J. Lechner van de Rijksuniversiteit Leiden. Helaas kon geen toestemming tot sectie van de band verkregen worden.

Omdat de plattegronden ongelukkigerwijs als katernen in de band zitten en het papier aan voor- en achterkant betekend is, zou de tekening bij sectie beschadigd worden. De fotograaf, de heer J. van der Plas, heeft d.m.v. een speciale opstelling, de linker- en rechterkant telkens plano kunnen fotograferen waardoor slechts ca. 1 cm. in de bladnaad onzichtbaar is gebleven. Er werd door de staf van de Bibliotéca Nacional alle medewerking verleend om het omvangrijke karwei binnen de beschikbare tijd uit te kunnen voeren. Uiteraard hebben ook de leden van het Nederlandse team de fotograaf bij z'n werk geassisteerd: mevrouw Ganzevoort, de tolk en de heren Prof. J.C. Visser en Ing. J.D.N. Vis.

Met het oog op de homogeniteit zijn later in Nederland en België, eveneens door de heer Van der Plas, de minuten met hetzelfde lichtgevoelige materiaal gefotografeerd: Kodak, 10 × 15 cm.

Tegelijkertijd werden de watermerken in het papier gefotografeerd om door drs. J.M.N. Hermans van de R.U.Groningen bestudeerd te worden.

Subsidies

In 1986 werden de kosten van het reproduceren en drukken van de 'minuten' en 'netten' van alleen de Nederlandse steden begroot op ruim 470.000 gulden.

Een bedrag, te groot voor een uitgever om daarmee het publiek te kunnen bereiken, want het is immers de bedoeling dat het werk van Van Deventer onder een zo groot mogelijk aantal gebruikers verspreid wordt. Aanvankelijk werd er gedacht aan een uitgave van alle Nederlandse stadsplattegronden in één portefeuille, in een vorm die Nijhoff in de jaren 1917-1923 had toegepast. Maar de mogelijkheden om sponsors voor een bij uitstek nationale produktie te interesseren bleken te beperkt te zijn. Daarom werd de opzet in 1989 gewijzigd in een aantal regionale projecten, die de plattegronden van één provincie of meerdere provincies tezamen zouden bevatten. De mogelijkheden om sponsors te interesseren voor regionale uitgaven lijkt gunstiger dan bij één nationale uitgave.

Het programma van uitgave ziet er als volgt uit:

Map 1. Friesland, 22 kaarten
Map 2. Groningen, Drente, Overijssel, 22 kaarten
Map 3. Gelderland, 26 kaarten
Map 4. Utrecht, 12 kaarten
Map 5. Noord-Holland, 25 kaarten
Map 6. Zuid-Holland, 25 kaarten
Map 7. Zeeland, 15 kaarten
Map 8. Noord-Brabant + Belgisch Brabant, 22 kaarten
Map 9. Limburg + Duitse steden (excl. Bitburg), 17 kaarten

In elke map wordt een korte tekst betreffende de geschiedenis van de stadsplattegronden opgenomen, geïllustreerd met overzichtskaartjes waarop de namen van de afgebeelde topografische objecten als poorten, kerken, kloosters enz., staan vermeld.

Bovendien zal de Stichting individuele uitgaven per stad kunnen gaan leveren, alleen in die gevallen wanneer daartoe een bijzondere aanleiding bestaat, bijv. een herdenking van de verlening van stadsrechten of de organisatie van een tentoonstelling van stadsgerichten. Inmiddels werd op die manier de plattegrond van Utrecht uitgegeven en zal die van Groningen volgen.

Vanaf het moment dat de Stichting een goed zicht had op de produktiekosten van de facsimile's, de tekst, de mappen, de verzending, enz. werd en wordt er uitgebreid bij provinciale culturele instellingen, bij particuliere fondsen en bij stedelijke historische verenigingen om financiële ondersteuning gevraagd. Als voorlopig resultaat kunnen we met dankbaarheid vermelden dat het Prins Bernhardfonds al in 1987, onder bepaalde voorwaarden, een subsidie van *f* 35.000,— heeft toegezegd en dat een aantal andere culturele fondsen onze aanvragen in behandeling genomen hebben. Als eerste in deze categorie schonk de Stichting Comité voor de Zomerpostzegels via het plaatselijk comité te Maasland in februari 1990 *f* 10.000,—.

Wanneer de laatste map verschenen zal zijn kan er een totaaluitgave samengesteld worden, in de vorm van de oude Nijhoff-atlas.

Op dat tijdstip hoopt de Stichting ook een boek te kunnen uitgeven waarin de geschiedenis van het karteringswerk van Jacob van Deventer in een bredere context geschreven zal worden. In dat boek zullen alle historische documenten die al in oudere studies voorkomen, verwerkt worden.

Hieraan zullen toegevoegd worden de resultaten van onderzoek dat op dit ogenblik plaats vindt aan de hand van de gegevens die na fotografering van de plattegronden in Madrid beschikbaar gekomen zijn.

C. Koeman

SUMMARY

Proceedings of the 'Foundation for the Promotion of the facsimilepublication of the MS Townplans by Jacob van Deventer'.

This contribution contains a report on the progress made by the Foundation since its establishment in 1987. It deals with various subjects such as fundraising, publishing policy and it summarizes the history of the original MS plans of towns in the Netherlands, surveyed and drawn by Jacob van Deventer in 1559-1570, when the Low Countries were under Spanish rule.

Ordered in 1558 by King Philips II of Spain, Jacob van Deventer, living in Mechelen, accomplished in twelve years the mapping of 225 large and small towns in what is now Belgium, the Netherlands, Luxembourg, and of some towns on the border with France and Germany. An incomplete set of original field copies (the so-called 'minutes'), discovered in 1859, is now preserved in the State Archives in the Netherlands and in Brussel. Another set of finished copies, made for King Philips II, also incomplete, was discovered in the Biblioteca Nacional at Madrid in 1875. In May 1989, these 'minutes' and finished copies of altogether 225 townplans have been photographed in Madrid, Brussel and in the Netherlands by Messrs Vis of Canaletto Publishers, at Alphen aan den Rijn. This publishing House is one of the Members of the Foundation mentioned above which holds the copyright of the photographs. In the period 1916-1923, facsimile's of the townplans of the Netherlands by Jacob van Deventer have been printed from hand-drawn lithographs. Now, at last,

photo-lithography is used for the publication of a facsimile-edition of these townplans of the Netherlands, containing both 'minutes' and finished copies, and accompanied by a comprehensive, explanatory text.

Summary: A manuscript on coloring by the surveyor Jan Dirksz. Zoutman (1613/14-1679)

Door een misverstand is de Engelse samenvatting van het artikel *Het verlichterij-boekje van de landmeter Jan Dirksz. Zoutman* door Truusje Goedings in *Caert-Thresoor* 1 (1990) niet bij het betreffende artikel verschenen. De redactie biedt hiervoor haar verontschuldigingen aan en meent er goed aan te doen deze samenvatting alsnog te plaatsen.

During the 17th century maps were sometimes handcolored in the Netherlands by the cartographer or surveyor himself or by a painter, but most often by artists known as 'verligters' or 'kaartafzetters'. Little is known about their education, their methods and materials, and their daily practice. Recently a little manuscript book with some remarky notes on illumination and coloration could be attributed to the Alkmaar cartographer and surveyor Jan Dirksz Zoutman. It was found as a fragmented copy with changed pagenumbers and -order in an unpublished book on painting techniques written in 1679 by his pupil Simon Eikelenberg. In other writings Eikelenberg designates Zoutman as a surveyor and a 'net verligter', that is, a good illuminator. In this times Zoutman must have been rather wellknown for this quality hidden until now. The copy of his manuscript on coloring could be reconstructed to its original from and appears to be almost complete, with 44 pages, 2-4 of which are missing. They contain about 117 recipes dealing with preparing and preserving colors, laying 'grounds' for special colors, the different use of binding media, coloring objects, etc., - a short survey of which is given. The manuscripts reflects the materials and methods of Zoutman in particular, and, the way 'kaartafzetters' in the seventeenth century might have gathered their information in general. They used old recipebooks and adapted the information to suit their own experience. Zoutman used an old treatise on coloring written or compiled by Simon Andriessen in 1551 (reprinted in different books until 1696). This is evident in about 10% of the prescriptions; the other information seems to be original. In an appendix all first lines of the recipes are given.

Tentoonstelling 'Land in Kaart' (22 juni-14 september 1990)

In het Defensievoorlichtingscentrum in Den Haag is ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van de Topografische Dienst een tentoonstelling ingericht. Te zien zijn fraaie minuutbladen van de Dienst van Militaire Verkenningen, schaal 1:25.000. Naast historische kaarten wordt ook aandacht besteed aan de produktie van kaarten en de ontwikkelingen op het gebied van automatisering van de kaartproduktie, zoals de toepassing van digitale technieken.
Het defensievoorlichtingscentrum kunt u vinden aan de Korte Houtstraat 21 in Den Haag en is geopend maandags van 12.00 t/m 17.00 uur en dinsdags-vrijdags van 9.00 t/m 17.00 uur.

'De Vereenighde Nederlanden in caert gebraght'

Ter gelegenheid van het 800-jarig bestaan van de stad Zutphen organiseert het Stedelijk Museum aldaar een tentoonstelling van 16de- en 17de eeuwse gedrukte kaarten van de Noordelijke Nederlanden uit particulier bezit. De tentoonstelling omvat circa zestig decoratieve en/of zeldzame kaarten van provincies, delen daarvan en van belegeringen, alsmede stadsgezichten en enige atlassen, die in de gouden eeuw van de Zuid- en Noord-Nederlandse kaartproduktie door de uitgevershuizen van Ortelius, De Jode, Kaerius, Janssonius, Blaeu, Visscher en De Wit zijn gedrukt. Tevens wordt aandacht besteed aan het inkleuren en restaureren van kaarten.

24 november 1990 t/m 6 januari 1991, Stedelijk Museum, Rozengracht 3, Zutphen. Openingstijden: di t/m vr. 11-17 uur, za en zo 13.30-17 uur.

Laat zoals zovelen ook uw
Caert-Thresoor inbinden.
Keuze uit: linnen,
half-linnen,
leer-linnen.
Billijke prijzen. ***072-337352.***

HISTORISCHE KARTOGRAFIE VAN RUSLAND

Verzamelaar van kaarten en gegevens m.b.t. de historische kartografie van Rusland wil gaarne kontakt leggen met verzamelaars van dit thema.
Doel: het uitwisselen van gegevens en kennisnemen van elkanders kollekties.

Reakties s.v.p. richten aan:
I. Wladimiroff
Weezenhof 83-73
6536 CG Nijmegen.

Besprekingen

C. Koeman. Miscellanea cartographica: contributions to the history of cartography / *ed. by Günter Schilder (and) Peter van der Krogt. Utrecht: HES, 1988. - XL, 390 p.: ill. - ISBN 90-6194-167-9. - Prijs f 159,—.*

Op 19 augustus 1988 werd prof. dr. ir. C. Koeman 70 jaar. De vakgroep Kartografie van de Rijksuniversiteit Utrecht, welke Koeman in het leven heeft geroepen en waaraan hij tot zijn emeritaat in 1981 verbonden was, heeft hem bij die gelegenheid niet alleen een feestelijke bijeenkomst aangeboden, maar ook het hier besproken boek. Het bevat herdrukken van artikelen van zijn hand, die hem bij die gelegenheid werden gepresenteerd.
Het is gelukkig een echt boek geworden, een bibliografisch plezier: mooi gebonden, op glanzend papier gedrukt en met een prachtige omslag: een uitgave die geheel recht doet aan de gefêteerde auteur met diens passie, voor kaart en boek beide.
De uitgave bevat 22 artikelen, geschreven door Koeman in de jaren 1952-1988; voorts een terugblik door Koeman zelf en een inleiding door G. Schilder, beide teksten in het Nederlands en in het Engels.
Verder vinden we hier de uitbreiding van Koemans bibliografie zoals door P. van der Krogt gepubliceerd in het *Kartografisch Tijdschrift* 1981 nr. 3 p. 16-28. Toen kwam de literatuurlijst tot nr. 188, nu tot 211, waarbij één titel (nr. 80a) aan de oude lijst blijkt te zijn toegevoegd. Bij die titels zitten inhoudelijk natuurlijk wat verdubbelingen zodat de produktie op zo'n 205 titels komt: een indrukwekkende bibliografie.
Gelukkig trekt Koeman zich van de volledigheidsdoem die van zo'n lijst uit kan gaan niets aan, en publiceert hij vrolijk verder: het laatste artikel in deze uitgave is een nieuwe publikatie, en daarbij zal het niet blijven.
Ondertussen is het een mooie gelegenheid terug te kijken en in het geboden mengelwerk de volgende rubricering aan te brengen: geodesie/fotogrammetrie (12%); kartografie (21%); bestuurlijke zaken (8%); historische kartografie (59%). De teneur hiervan, hoewel die uiteraard niet geheel evenredig hoeft te zijn met Koemans interesse en aktiviteit, is in de selectie in deze uitgave versterkt terug te vinden: 3 artikelen over het grensgebied tussen geodesie-kartografie, 2 artikelen over moderne kartografie en de overige 17 artikelen over historische kartografie. De selectie heeft dus Koemans hang naar het historische, versterkt weergegeven, hetgeen gezien de *selecteurs* geen verbazing wekt en ook in overleg met Koeman blijkt te zijn gebeurd: hij beschouwd deze artikelen als zijn belangrijkste. Die nadruk op het verleden wordt door het boek zelf ook verklaard: het laatste artikel is een nieuwe publikatie, namelijk over 'Enkele hoofdstukken over de zeevaartkunde van Pedro de Medina (1545)'. Dit is Koemans favoriete onderwerp: de geschiedenis van de hydrografie en de nautische wetenschap, die een verbinding vormt tussen de techniek en de geschiedenis, tussen zijn vak en zijn liefde. Het onderwerp dat hij in 1967 al, in zijn artikel Geodesie-Kartografie-Geografie (nr. 7) als bindende factor had aangegeven tussen de beroepsvelden die hij in woord, in daad, in organisatie en in zijn leven heeft trachten te integreren.
De lange periode waarover de artikelen zich uitstrekken hebben sommige iets ontroerends gegeven, zoals dat met het verleden gaat. De opmaat van de *Atlantes Neerlandici* in 1962 leest als een bekende thriller: in een plezierige spanning vanwege de betoonde moed en in de wetenschap dat het goed is afgelopen: een troost lijkt mij, nu er weer zo'n project (de Atlas Van der Hem) voor de deur staat.

Zelf beschrijft Koeman zijn ontwikkeling als die van een speurder, iemand die 'ontdekt', naar die van een wetenschapper: iemand die zoekt, verifieert en publiceert en dankzij zijn originaliteit voortdurend initieert Het is indrukwekkend te zien hoe Koeman steeds weer al in het prille begin ontwikkelingen onderkende en in gang zette: de betekenis van de ruimtefotografie voor de kartografie, het gebruik van oude kaarten als bron voor de geschiedschrijving, in het bijzonder bij de ontdekkingsgeschiedenis, de betekenis van bibliografische methoden voor de geschiedenis van de kartografie (de atlas), de toepassing van de automatisering in de kartografie en in het kaartbeheer, de onderkenning van de grammatica van de grafische beeldtaal, de signalering van het belang van een uniforme grootschalige kartering van Nederland; en niet in het minst de inspanning die Koeman zich getroostte om een organisatie van kartografen te bewerkstelligen, dit in nationaal en internationaal verband. Ondertussen zette hij ook de beoefening van de historische kartografie en het onderwijs in de moderne kartografie en het kaartbeheer op de rails terwijl hij (dit staat niet in dit boek) zijn studenten bij naam en in harte kende, al ervoer niet ieder dit zonder vrees.
Bij zo'n ambitie kan niet alles lukken en uit de vanzelfsprekendheid waarmee wij sommige stukken als gedateerd lezen, blijkt hoezeer zijn ideeën gemeengoed geworden zijn.
Het is natuurlijk een hachelijke zaak de artikelen als zodanig te recenseren, ze hebben hun waarde in de loop der jaren al bewezen, dat blijkt uit de herdruk. Vooral de heruitgave van de onverkrijgbare inaugurele rede over het beginsel van de communicatie in de kartografie is een plezierige zaak.
Ook over de uitgave kan ik kort zijn: het zijn fotografische herdrukken, goed geslaagd (al zijn niet alle zwart/wit reprodukties van de afbeeldingen scherp geworden) en prachtig ingebonden: een mooi boek. Hopelijk maakt Koeman alle overzichten daarin onvolledig door voortgaande produktie, hoewel hij verschoond is indien niet: hij heeft ruimschoots zijn deel gedaan. Er rest de lezer, déze lezer slechts één vraag, die ook door deze uitgave niet is beantwoord: heeft professor Koeman eigenlijk ooit zélf een kaart gemaakt?

Marjanne Kok

De kaarten van Rusland: door Nederlanders getekend / *I. Wladimiroff. Canaletto uitgave, Alphen aan den Rijn, 1989. - 59 p.:ill. ISBN 9064 69 645 4. Prijs f 35,—.*

Het Nederlandse aandeel in de kartografie van Rusland gedurende de 16de-18de eeuw staat de laatste tijd zeer in de belangstelling. Vorig jaar zomer vormde het thema onderdeel van de tentoonstelling over de geschiedenis van de betrekkingen tussen Rusland en Nederland gehouden in het Rijksmuseum te Amsterdam. Gelijktijdig aan de tentoonstelling werd over bepaalde deelaspecten van het thema gepubliceerd, o.a. in *Caert-Thresoor*, 1989, nr. 1, p. 1-7. Door de verzamelaar en amateur-historicus I. Wladimiroff is nu een boekje samengesteld dat een beschrijvend overzicht geeft van dit thema. Ofschoon in het boekje wordt gesteld dat het speciaal ter gelegenheid van voornoemde tentoonstelling is geschreven, heeft het daartoe geen enkele bijdrage geleverd, hetgeen nog eens extra wordt geaccentueerd door het verschijnen na afloop ervan.
Het boekje biedt in nog geen 20 pagina's aan tekst een greep

uit de ontwikkeling van het Nederlandse kaartbeeld van Rusland vanaf de 16de tot de 18de eeuw. Na een inleiding wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan: de eerste presentatie in de 16de eeuw van een nog zeer algemeen beeld van Rusland door beroemde kartografen als Mercator en Ortelius; de kartering van Noord-Rusland en Nova Zembla ten gevolge van Nederlandse expedities aan het eind van de 16de eeuw ter exploratie van een noordoostelijke doorvaart; 17de-eeuwse kaarten van Europees Rusland op naam van de koopmandiplomaat Isaac Massa en van Aziatisch Rusland van Nicolaas Witsen, om voor de 18de eeuw te eindigen met de rol van Nederlandse kartografen in Russische dienst.
De tekst is vlot geschreven. Helaas werden geen noten toegevoegd. Sommige zaken echter worden wel erg luchtig of zelfs niet geheel juist behandeld. Zo doet het verwarrend aan in het bijschrift van Mercators kaart van Rusland, 1595 (afb. 12), te lezen dat deze in kegelprojektie uitgevoerde kaart de karakteristieke projektiewijze van Mercator zou bevatten. Algemeen wordt deze kwalificatie toch gebruikt om Mercators kaarten in wassende breedtegraden projektie mee aan te duiden. In het hoofdstuk over Isaac Massa wordt al te gemakkelijk verondersteld dat hij de werkelijke auteur is geweest van de kaarten waar zijn naam aan verbonden is. Het is evenwel net zo goed mogelijk dat Massa alleen als leverancier van het kartografisch bronmateriaal heeft gediend. Massa's kaart van West-Rusland laat Wladimiroff in 1640 en die van Noord- en Oost-Rusland in 1662 verschijnen (p. 36-38). Hier is sprake van een verwisseling van jaartallen, waarbij 1640 eigenlijk 1638 moet zijn. De plattegrond van St. Petersburg uitgegeven door weduwe Ottens kan niet op 1716 worden gedateerd, ook al wordt dit jaartal in de legenda genoemd, als uit de literatuur bekend is dat het voorbeeld waarnaar het is getekend pas in 1723/24 is verschenen (p. 51-53). Joan van Woensel wordt op p. 57 opgevoed als zowel arts, herhaaldelijk werkzaam in Rusland, publicist en kaarttekenaar. In feite was hij, naast zijn eigenlijke functie van marine-officier, alleen verantwoordelijk voor het laatste en vervulde zijn broer Pieter de overige functies. Op p. 41 moet 1767 als jaar van publikatie van Struys' verslag ongetwijfeld 1676 zijn.
De drieëndertig afbeeldingen van kaarten, waarvan vijf in kleur, zijn op een enkele uitzondering na duidelijk, hoewel op zeer gevarieerde schaal en soms alleen in detail, gereproduceerd. Bij de tamelijk willekeurige keuze van de afbeeldingen rijst het vermoeden dat de samensteller zich voornamelijk heeft laten leiden door zijn eigen collectie. Dit zou ook kunnen verklaren waarom er geen verwijzingen zich opgenomen naar de openbare verzamelingen waar de kaarten zich bevinden. Het lijkt daarom ook meer aan een gelukkig toeval dan aan een bewuste keuze toe te schrijven dat enige afbeeldingen zijn opgenomen die nog niet eerder of zeer lang geleden zijn gereproduceerd. Dit is te meer jammer daar er nog heel wat Nederlandse kaarten van Rusland op een eerste reproduktie wachten.
Als eerste kennismaking met het onderwerp heeft het boekje voor een breder publiek zeker een verdienste. Tegelijkertijd benadrukt het de wenselijkheid om op korte termijn een werkelijk diepgaande studie naar dit even boeiende als lastige onderwerp uit te voeren.

Edwin Okhuizen

Prins Maurits' kaart van Rijnland en omliggend gebied door Floris Balthasar en zijn zoon Balthasar Florisz. van Berckenrode in 1614 getekend / *red. K. Zandvliet; (m.m.v.) P. van den Brink ... (et al.) - Alphen aan den Rhijn, 1989. - ISBN 90-6469-643-8. - Map met 12 kaartbladen en een tekstboek. - Prijs f 95,—.*

Deze publikatie betreft de facsimile van de manuscriptkaart die het voorbeeld is geweest van de gedrukte kaart van Rijnland uit 1615, waarvan reeds eerder facsimile's verschenen met toelichtingen door respectievelijk S.J. Fockema Andreae (1929) en G. 't Hart (1972). Het origineel bevindt zich in de verzameling van het Service Historique de l'Armée de Terre in het Château Vincennes te Parijs, zo is op p. 23 te lezen. Terwille van een duidelijke presentatie, zou ik er voor willen pleiten dat de begeleidende tekst bij de facsimilekaarten liefst op de eerste bladzijde een dergelijk gegeven prijsgeeft, te zamen met de andere kaartbeschrijvingselementen, zoals titel, afmeting, schaal, auteursnamen enzovoorts. Door grondig archief- en literatuuronderzoek hebben twee auteurs, Paul van den Brink en Kees Zandvliet, een publikatie samengesteld die veel verder gaat dan louter een toelichting op de kaart. Van den Brink beschrijft, goed gedocumenteerd, de wordingsgeschiedenis van deze aan Prins Maurits ten geschenke gegeven kaart, terwijl Zandvliet een verhandeling geeft over 'kartografie, Prins Maurits en de Van Berckenrodes'. Vooral door Zandvliet worden vele nieuwe gegevens aangedragen, niet in het minst in de noten, waarvan sommige op zich zelf al bijna een artikel vormen. Heel veel interessante zaken worden naar voren gebracht, maar ik heb zo mijn twijfels over het opnemen van zoveel tekst buiten de hoofdtekst. Juist doordat zoveel in de noten te lezen is, zou het prettiger zijn wanneer ze onderaan de pagina zouden staan en niet achteraan. De draad van het verhaal raak je nu wel eens kwijt. Het veel gehoorde argument dat het de lezer afschrikt, gaat bij deze sterk wetenschappelijke publikatie niet op. Het wekt overigens verwondering dat bepaalde zaken in de hoofdtekst zijn gezet, die je toch eerder in het notenapparaat zou verwachten. En dat is niet alleen het geval bij de 'ter zijde' op p. 29, waarin o.a. te lezen is dat J.Pz. Dou meewerkte aan het kadaster van Leiden. Echt iets voor een noot dunkt mij of eigenlijk had deze mededeling hier achterwege gelaten kunnen worden. Waarom eigenlijk Dou genoemd en niet de stadslandmeter Salomon Davidsz. van Dulmenhorst die deze prekadastrale metingen verrichtte in de jaren 1583-1597? Dou volgde hem op als stadslandmeter, maar heeft hij iets bijgedragen aan de totstandkoming van deze weliswaar zeer belangrijke kaartboeken met 68 detailkaarten, die op naam staan van zijn voorganger? Op andere plaatsen daarentegen verwacht je een noot die er niet is, zoals bijvoorbeeld op p. 20, 21 en 23 waar geen verwijzing is gemaakt naar de vindplaatsen van teksten van Floris Balthasars uit 1609 en 1611 en de inventaris (toegeschreven aan A. Smets) uit 1682. Een klein puntje van kritiek heb ik voorts op de uitdrukkingen 'leggerkaart', 'perceelkaart' en 'kaart ten behoeve van de administratie van de grond'. In mijn proefschrift heb ik gepleit hiervoor de term pre-kadastrale kaart te gebruiken. Is dat niet duidelijker? Immers het is een type kaart die lijkt op onze huidige kadasterkaart en die dateert uit de periode vóór 1811-1832, toen de eerste èchte kadastrale kaarten ontstonden.
Het is een heel goede gedachte geweest om een bibliografie van de tot dusver bekende kaarten en prenten van de Van Berckenrodes op te nemen. Juist hierdoor is het een echt naslagwerk geworden. Ook de opgenomen lijst van toponiemen die op de kaart voorkomen, samengesteld door G.L. Balk en J.N.M. Lieffering, zullen vooral de naamkundigen zeer kunnen waarderen. Daarin dwalend, kwam ik de plaatsnaam Berckenrode tegen; nabij Haarlem gelegen. Bij de biografische gegevens wordt met geen woord over de naamstoevoeging 'van Berckenrode' gerept, ook niet over een mogelijk verband met de op de kaart voorkomende gelijkluidende toponiem. In oudere literatuur wordt er wel over gesproken, hiernaar te verwijzen was op zijn plaats geweest, zonder dat nu direct de oplossing van dit probleem hoefde te worden gegeven. Voor zover mij bekend gebruikte vader Floris Balthazars de naamstoevoeging niet, maar alleen zijn zoons.
Over de reproduktie tenslotte nog dit. De kleuren - verrassend helder - lijken mij goed, maar het dunne iets te gladde papier staat wel erg ver af van de papiersoort waarop de kaart in 1614 werd getekend.

Marijke Donkersloot-de Vrij

Kust en kaart: Artikelen over het kaartbeeld van het Noordhollands kustgebied / *Henk Schoorl. - Schoorl: Uitgeverij Pirola, 1990. - Ill.: 160 p.; - ISBN 90-6455-103-0 geb. - Prijs f 34,75.*

Op 1 februari 1990 werd Henk Schoorl zeventig jaar. Ter gelegenheid hiervan werd door een groep vrienden een elftal eerder verschenen artikelen gebundeld en als boek uitgegeven. Schoorl heeft zich binnen de wereld van zowel historische geografen, als historische kartografen tot een autoriteit ontwikkeld. Na het behalen van zijn diploma aan de kweekschool leek een carrière als onderwijzer voor hem weggelegd te zijn. Mede onder invloed van de oorlogsjaren heeft hij tot aan zijn pensionering verschillende, zeer uiteenlopende functies bekleed, variërend van schippersknecht tot afdelingschef bij een firma in bloembollen. Vanaf het begin van de zestiger jaren ontwikkelde zich bij Schoorl, een steeds sterker wordende historische belangstelling voor de wordingsgeschiedenis van zijn geboortestreek: de kop van Noord-Holland. Vanaf 1963 tot en met 1989 resulteerde dit in een indrukwekkende reeks van drieënzestig historisch-geografische en historisch-kartografische artikelen en boeken. Een complete, geannoteerde bibliografie van deze publikaties werd in de bundel opgenomen. Naar een volgend boek, wat een standaardwerk over de kustboog van Texel-Vlieland-Terschelling zal worden, wordt door veel wetenschappers rijkhalzend uitgekeken.
De reden waarom de publikaties van Schoorl voor de historische kartografie van belang zijn, is tweeledig. Ten eerste blijkt dat vele van zijn geografische conclusies hun basis vinden in informatie die (alleen) van oude kaarten afgelezen kan worden. Hierbij heeft hij een geheel eigen manier ontwikkeld waarop hij met het kaartmateriaal omgaat. De wijze waarop hij dit voorstaat, beschrijft hij in *Het gebruik van oude kaarten bij historisch-geografisch onderzoek*. Ten tweede dragen een groot aantal van zijn publicaties zuiver historisch-kartografische gegevens aan die nog nooit eerder beschreven werden. In dit verband zijn onder andere de artikelen over de kaarttekenaarsschool van *Dirk Pietersz. Abbestee* en *Het kladboek van een adspirant-landmeter (= Gerrit Hengeveld) en de kustafslag bij Egmond aan Zee 1665* te noemen. Gesteld mag worden dat het verrichten van zuiver historisch-kartografisch onderzoek niet tot de belangrijkste bezigheden van Schoorl gerekend moet worden. Vrijwel altijd staat de historische kartografie in dienst van zijn geografisch onderzoek. Maar dit gebeurt dan ook op voorbeeldige wijze. Tegelijkertijd hebben de oude kaarten permanent een centrale plaats in zijn onderzoek. De titel van de bundel *Kust en Kaart* geeft ook al een vingerwijzing in deze richting. Het geheel van zijn onderzoeksresultaten wordt vervolgens in goed leesbare eindprodukten omgezet, waarbij hij niet zelden zelf illustraties tekent.

In de inleiding die Prof. Dr. G.J. Borger voor de bundel schreef wordt een schets van de persoon Schoorl gegeven. Hierin beperkt hij zich niet tot enkel wat persoonlijke weetjes. Uitgebreid komt de ontwikkeling van de historische kwaliteiten van de hoofdpersoon aan de orde. Voor het grootste deel gebeurde dit autodidactisch, voor het overige deel sproot zij voort uit intensieve contacten met onder andere wijlen Jacob Westenberg. Het is een ontwikkeling waarop menig geograaf met een universitaire vooropleiding jaloers kan zijn. Dat de waardering voor het werk van Schoorl niet beperkt is tot degenen die het initiatief namen tot deze bundel blijkt ook uit het feit dat hem op 8 januari 1989 een eredoctoraat van de Universiteit van Amsterdam aangeboden werd. Dit kan het simpelst omschreven worden als 'loon naar werken'. Immers waardering voor geleverde prestaties komt soms te laat, en niet zelden wordt ze überhaupt niet gegeven. In het geval van Schoorl komen zowel de bundel als het eredoctoraat op een mooi moment. Henk Schoorl, van harte gefeliciteerd.

Marc Hameleers

MILITAIRE TOPOGRAFISCHE KAARTEN EN STADSPLATTEGRONDEN VAN NEDERLAND 1579-1795

Dr. F.W.J. Scholten

Pagina's:	252
Illustraties:	40 zwart/wit en 11 in kleur
Papier:	houtvrij wit mach. coated
Band:	linnen band met goudstempel (in stofomslag)
Formaat:	318 × 242 mm

Prijs *f* 125,—

CANALETTO
Postbus 68 - 2400 AB Alphen aan den Rijn
Telefoon 01720-72458

Nieuwe literatuur en facsimile-uitgaven

Inzendingen voor deze rubriek aan: drs. P.P.W.J. van den Brink, Geografisch Intituut, Postbus 80.115, 3508 TC Utrecht.

AARDOOM, L.
Apeldoorn 1:10.000, al in 1762 / L. Aardoom. - In: Geodesia 32 (1990), (juni), p. 263-267.

AXELSON, E.
Source material for the voyage of Bartolemeu Dias and his succesors / E. Axelson. - In: S.A. Argiefblad 30 (1988), p. 5-14.

BELLE, J.L. VAN
Plan inedits de places fortifiées XVIIe-XVIIIe siècle: Belgique - France - Pays-Bas, République fédérale d'Allemagne: (oeuvres inconnues d'ingénieurs militaires belges, espagnols, français) / J.L. van Belle. - Louvain-la-Neuve : Editions Ciaco, 1989. - 109 p., ill. - ISBN 2-87085-185-5. - *f* 149,95.

BRABANDER, G.
Na-kaarten over Antwerpen / G. Brabander. - Brugge : Uitgeverij Marc van de Wiele, 1988. - 160 p., ill. - ISBN 90-6966-039-3. - *f* 160,—
De geschiedenis van Antwerpen letterlijk en figuurlijk in kaart gebracht.

CELESTINE PRETORIUS, J.
Die waarde van pikturale bronne / J. Celestine Pretorius. - in S.A. Argiefblad 31 (1989), p. 56-68.

EEGHEN, I.H. VAN
De familie van de plaatsnijder Claes Jansz. Visscher / I.H. van Eeghen. - In: Maandblad Amstelodamum 77 (1990), 4 (juli-augustus), p. 73-82.

LINDE, J. VAN DER
De Topografische Dienst (1), 175 jaar leverancier van topografische informatie / J. van der Linde. - In: Geodesia 32 (1990), (juli-augustus), p. 306-310.

MOLEN, A.M.
De [controle] werkzaamheden tijdens de ontstaansfase van het huidige kadaster / A.M. Molen. - In: Geodesia 32 (1990), (juli-augustus), p. 319-325.

MURRAY, J.S.
British-Canadian military cartography on the western front, 1914-1918 / J.S. Murray - In: Archivaria : The journal of the association of Canadian archivists 26 (Summer 1988), p. 52-65.
De auteur bespreekt o.a. de uitgave door de Ordnance Survey van topografische kaarten 1:10.000, 1:20.000 en 1:40.000 van oorlogsgebieden in België.

RENTING, G.
'De heeren van Dordrecht op het werck van Panderen' : Gelderse kaarten in het Dordtse gemeentearchief / G. Renting. - In: Holland 22 (1990) 2 (april), p. 102-108.

S. Emmering

Antiquarian Bookseller and Printdealer

N. Z. Voorburgwal 304
1012 RV Amsterdam
tel. 020 - 231476

Old and Rare maps. West Indiana

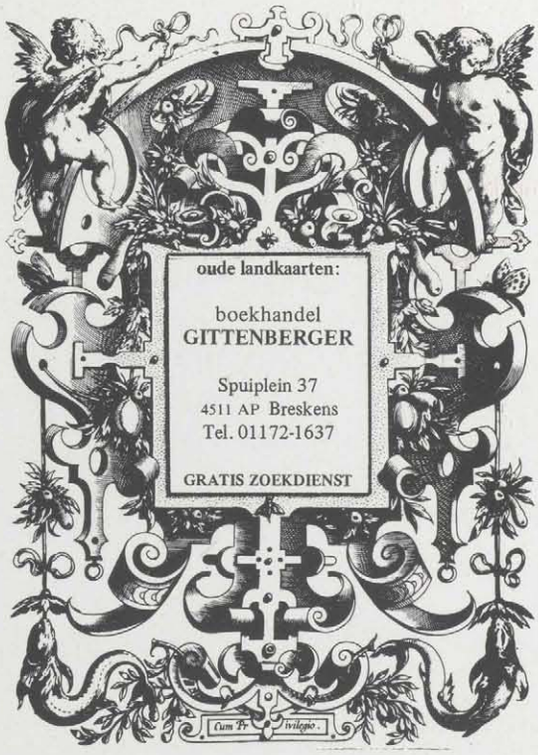

Günter SCHILDER - *Australia Unveiled.* The share of the Dutch navigators in the discovery of Australia. Amsterdam, 1975. 2 delen in 1. 25 x.17½ cm. (XII), 424 pp. 44 platen, 61 afbeeldingen in de text, en 88 kaarten. Linnen.
ISBN 90 221 9997 5 Dfl. 170,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1624 by Willem Jansz. Blaeu and Jodocus Hondius. Amsterdam, 1977. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 244 x 165 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 118 7 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - The World Map of 1669 by Jodocus Hondius the Elder and Nicolaas Visscher. Amsterdam, 1978. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 20 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 246 x 167 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 119 5 Dfl. 165,—

Günter SCHILDER - James WELU - The World Map of ca. 1610 by Petrus Kaerius (Pieter van den Keere). Amsterdam, 1980. 44 x 55 cm. Eén op één facsimile, bestaande uit 10 bladen, welke tezamen een wereldkaart vormen van 197 x 126 cm. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder en J. Welu.
ISBN 90 6072 120 9 Dfl. 145,—

Günter SCHILDER - Three World Maps by Nicolaes van Wassenaer and François van den Hoeye of 1661, Willem Ianszoon (Blaeu) of 1607, Claes Janszoon Visscher of 1650. Amsterdam, 1982. 44 x 55 cm. Eén op één facsimiles bestaande uit gezamenlijk 14 bladen, welke drie grote wandkaarten vormen. Met een uitvoerige introductie door G. Schilder.
ISBN 90 6072 121 7 Dfl. 165,—

Alle prijzen excl. 6% B.T.W.

Verkrijgbaar via de boekhandel of bij de uitgever:

NICO ISRAEL
Keizersgracht 489
1017 DM Amsterdam
Tel.: (020) - 22 22 55.

VOLUME VI

ATLANTES NEERLANDICI

A bibliopgraphy of atlases published in the Netherlands between 1880 and 1940. Also comprising a supplement to Volumes I-V.

Prof. Dr. Ir. C. Koeman and H.J.A. Homan

Prijs *f* 250,—

CANALETTO
Postbus 68 - 2400 AB Alphen a/d Rijn
Telefoon 01720-72458

MERCATOR
Achter Clarenburg 2
3511 JJ Utrecht - NL
Tel. 030 - 32 13 42

Catalogus op aanvraag

Decoratieve grafiek
Prentenrestauratie (25 jaar ervaring)
Inlijsten.

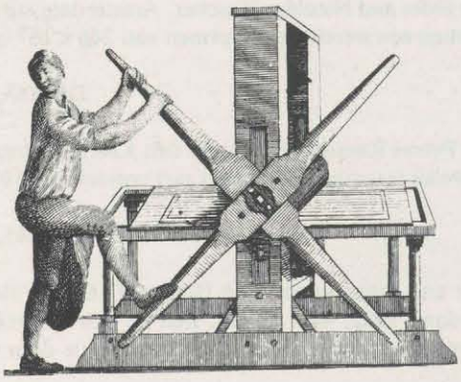

Hanneke Winnubst
Tuinstraat 169
1015 PB Amsterdam
tel. 020-851689

THE MAP COLLECTOR

The World's leading journal for lovers of early maps

★ Original articles by leading researchers
★ News of people and events in the map world
★ Current catalogue and publication listings
★ Book Reviews
★ Letters from all parts of the globe
★ Auction prices
★ Classified Advertisements

and much more . . .

Secure your copy now. Write to:
MAP COLLECTOR PUBLICATIONS (1982) Ltd.
48 High Street, Tring, Herts. HP23 5AE, England.
Telephone: (044 282) 4977.

UK subscription £23 All other countries £26
Published Quarterly

Editor: Valerie G. Scott *Associate Editor:* Helen M. Wallis